سنڌ ۾ هاري هلچل جو هڪ اهم ڪردار

قاضي فيض محمد

(سوانح حيات)

مصنف:
رڪ سنڌي

ڪتاب جو نالو: قاضي فيض محمد

مصنف: رڪ سنڌي

ڇپائيندڙ: قاضي فيض محمد اڪيڊمي ڪراچي

شايع ٿيڻ جو سال: 2010ع

Book: Qazi Faiz Mohd (A Socialist Leader of Sindh)

Author: Ruk Sindhi

Year: 2010

Publisher: Qazi Faiz Mohd Academy

ترتيب

ٻه اکر
شروعات
ننڍپڻ ۽ تعليم
سياسي زندگيءَ جي شروعات
مسلم ليگ ۾ شموليت
هاري ڪاميٽي ۽ ان بعد
ون يونٽ ٽوڙ تحريڪ
عوامي ليگ ۽ نعپ
الاٽي تحريڪ
ايوبي مارشل لا
عوامي ليگ ۾ اهم ڪردار
سنڌي ٻوليءَ جي بقا لاءِ جنگ
زندگيءَ جا آخري ڏينهن
ادبي ۽ ثقافتي زندگي
حوالا ۽ سمجهاڻيون
ماخذات

ٻه اکر

سنڌي ٻـوليءَ ۾ سـوانحي ادب تي تمـام گهٽ ڌيـان ڏنــو ويــو آهي. اڄ تــائين ســنڌ ۾ ڪنهن سياســتدان، شاعر يا اديب جي باضابطا طـور تي ڪابـه جـامع ۽ مستند سـوانح ڪانـه لکي وئي آهي. جـڏهن تـه ٿيڻ ائين گهربو هو جو اسـان پنهنجي نوجـوان نسـل کي پنهنجن رهبرن ۽ اڳواڻن جي ڪــارڪردگين، فتحن ۽ شڪسـتن ڪـان واقـف ڪـرڻ لاءِ انهن جـون سـوانح عمريون ترتيب ڏيون ها.

ائين ڪـرڻ سان هڪ ته اسان جي قومي اڳواڻن جـا ڪارناما ۽ ڪارروايون محفوظ ٿي تاريخ جــو حصــو بڻجي وڃن هـا ۽ ٻيـو تـه اسـان جـو نوجـوان نسـل ماضـيءَ جي تجـربن ۽ مشـاهدن مـان سـبق پـرائي مســتقبل لاءِ صــحيح رٿابنــدي ڪــرڻ جــو اهــل ٿي سگهي ها.

مـان جـڏهن سـنڌ جي تـاريخ تي ڪم ڪـرڻ شـروع ڪيـــو، تـــه مـــٿيون حقيقتـــون ذهن ۾ رکي پنهنجي پروگـــــرام ۾ ســــنڌ جي همعصـــــر دور جي عظيم شخصيتن جي سوانح حيات مرتب ڪـرڻ جو ڪم پڻ شامل ڪيو.

ان پروگرام هيٺ ابتدا ۾ سنڌ جي 6 قومي اڳـواڻن (1) ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي (2) جي ايم سيد (3) شيخ عبدالمجيد سنڌي (4) مولانا عبيداللـه سـنڌي (5) قاضـي فيض محمـد ۽ (6) ڪامريـڊ غلام محمـد لغاري جي سوانح حيات لکڻ جـو ڪم شـروع ڪيـو. هن سلســلي جـــو پهريـــون ڪتـــاب ”قاضـــي فيض محمد“ توهان جي هٿن ۾ آهي. باقي پڻ جلد ڇپـائي پڌرا ڪيا ويندا.

قاضي فيض محمد، سنڌ وطن جو سچو خادم ۽
پورهيتن جو همدرد ۽ بهترين ساٿي هيو. پاڻ سڄي
عمر سنڌي قوم جي بقا ۽ ان جي حقن جي بچاءَ
جي جنگ ۾ شامل رهيا. جڏهن به، جتي به، هتان
جي پورهيت عوام جي حقن جي حاصلات لاءِ
جدوجهد ٿي، پاڻ ان ۾ اڳواٽي وارو ڪردار ادا ڪندا
رهيا. سندن سنڌ دوستي ۽ هتان جي هارين ۽
مزدورن سان محبت هر مذهب ۽ مسلڪ کان
مٿانهين رهي. پاڻ نهايت جاکوڙي انسان هيا،
زندگيءَ جي آخري گهڙي تائين حق ۽ سچ لاءِ
جدوجهد ڪندا رهيا. سندن قول ۽ فعل سنڌ جي
قومي تاريخ ۾ نهايت اهم جاءِ والاريندا.
اهڙي قابل فخر ۽ عزت لائق انسان جي سوانح
حيات لکندي، مون ساڻن ڪيترو انصاف ڪيو آهي.
ان جي شاهدي هي ڪتاب ڏيندو. مان ڪا پڪا هٿڻ
نه ٿو گهران، پر ايترو ضرور چوندس ته اڄ تائين
سنڌ جي سنڌي ادب ۾ ههڙي جامع ۽ مستند سوانح
حيات شايد ڪا لکي وئي هجي. مان ڪوشش ڪري
وڌ کان وڌ تصديق ٿيل مواد ڪتب آڻيندي، تمام ٿورن
صفحن ۾ قاضي صاحب جي زندگيءَ جي هر پهلو
سميت سندن دور جي سياست جو مختصر نقشو
پڻ چٽيو آهي. جيئن پڙهندڙ نه صرف قاضي صاحب
جي زندگي، پر ان دور جي اهم سياسي لاهن
چاڙهن ۾ واقعن کان پڻ واقف ٿي سگهن.
مون کي اميد آهي ته منهنجي هيءَ محنت سنڌ جي
سڄڻن کي پسند پوندي.
رڪ سنڌي

25 مئي
1985ع

قاضي فيض محمد
(سوانح حيات)

جنم: 23 نومبر 1908ع هالاڻي تعلقو ڪنديارو
وفات: 13 آڪٽوبر 1982ع هالاڻي تعلقو ڪنديارو

كنـڌي اُپيـــون كــــيتـــــريــــون، ساهڙ
ساهڙ كن،
كنين سانگو ساهه جو، كي گهوريس كيو گهڙن،
ساهــــــــڙ سندو تــــن، سر سهـــائي جي
گهــــڙيـــــــون!
(شاهه لطيف)

شروعات

20 صدي پوري انسانذات لاءِ انقلابي ۽ تيز رفتاري جي صدي رهي آهي. هن ئي صدي جي پيٽ ۾ ٻن عالمي جنگين جنم ورتو. غلام قومن پنهنجيون آزاديون ٻيهر حاصل ڪيون. پورهيتن پنهنجيون پهريون ڀيرو عالمي نقشي تي سماجوادي رياستون قائم ڪيون. دنيا ٻن نظرياتي ڌڙن ۾ ورهائجي وئي. هن صدي پنهنجي ڪک مان جتي ڪيترن جابرن، ظالمن ۽ انسانيت جي تباهيءَ لاءِ ڪم ڪندڙ وحشي انسانن کي جنم ڏنو. اتي ڪيترائي مظلوم قومن ۽ انسانن، پيڙيل پورهيتن ۽ مزدورن جا همدرد ۽ هڏڏوکي، رهبر ۽ سرواڻ جنم ورتا، سڀ لاڳاپا لاهي، زندگي جي آسائشن ۽ آرائشن کي خيرباد چئي ميدان عمل ۾ نڪري آيا. پاڻ هيٺن جا همراهه ۽ ڏکويلن جا ڏڍ بڻيا.

هن ئي صدي ۾ لينن، مائو، چي گويرا، هوچي منهه، فيڊل ڪاسترو ۽ ٻين بي انتها عظيم انقلابي انسانن جنم ورتو. جن مظلوم پورهيتن ۽ مظلوم قومن جي آزاديءَ ۽ خودمختياريءَ، خوشحاليءَ ۽ آبياريءَ لاءِ ڪٺن جدوجهد ڪئي. منجهن حوصلو ۽ همت پيدا ڪري، پنهنجن حقن لاءِ وڙهڻ سيکاريو. هن ئي صدي ۾ اسان جي سنڌ، اسان جي هن سرزمين به پنهنجي ڪک مان اهڙن ارڏن ۽ اڙٻنگ انسانن کي جنم ڏنو. جن پنهنجي امڙ جي سينڌ ۾ سينڌور پرڻ ڪان وسان ڪين گهٽايو. جن سنڌ جي حيثيت مڃرائڻ ۽ سنڌين کي هڪ مستقل ۽ ترقي يافته قوم بنائڻ لاءِ سڄي برصغير جي ذهنن کي ڌونڌاڙيو. پنهنجي قومي وقار بحال ڪرڻ لاءِ جاکوڙ ڪئي.

پنهنجي پٽڪندڙ قوم کي صحيح ۾ سائنسي سچائي سان ٿهيل واٽ وٺائڻ لاءِ ڪوششون ورتيون.
20-صديءَ جي سنڌ ۾ اسان کي اهڙا ڪيترائي نالا ملندا، جن کي ڏيهين ته ڇڏيو پر پرڏيهه وارن به مڃيو ۾ سندن جذبي ۾ ڪم جي واکاڻ ڪئي. اڄ به انهن عظيم هستين جي عالمي سياست ۾ ادا ڪيل ڪردار کي زندهه دل قومون عزت جي نگاهه سان ڏسن ٿيون. اهڙن ماڻهن مان قاضي فيض محمد به هڪ آهي. سندس مڙئي ڪارناما ۾ عمل سنڌ توڙي پوري عالم جي 'عوامي تاريخ' ۾ نهايت اهم جاءِ والاريندا.
قاضي صاحب جي زندگيءَ جي مطالعي بعد ائين چئي سگهجي ٿو ته سنڌ ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ڪان پوءِ قاضي فيض محمد ٻيو شخص هو، جنهن سنڌي قوم ۾ هتان جي پورهيت عوام جي خوشحاليءَ لاءِ هلندڙ هر جدوجهد جو ساٿ پئي ڏنو آهي ۾ اهڙين سنڌ دوست تحريڪن ۾ قاضي صاحب جو ڪردار نرالو پئي رهيو آهي. جڏهن به، جتي به سنڌ ۾ هتان جي پورهيتن جي مفادن سان هٿ چراند ٿي آهي، يا ڪنهن ميري اک سان هن سرزمين کي تڪيو آهي ته اهو قاضي صاحب جي تيزڌار واري تلوار جو نشانو بڻيو آهي. پاڻ وقت جي هر جابر ۾ ظالم سان ٽڪر کائيندا ۾ ان اڳيان سينو ساهيندا آيا آهن. اهڙي مرد مجاهد جي زندگي جو مطالعو بلاشڪ وڏي ڪارج وارو ٿيندو.
قاضي صاحب جن بااصول سياستدان، اعليٰ دانشور، ماهر تعليم، برک قانوندان، ترقي پسند

اديب، ڪلاسيڪي راڳ جا ڄاڻو پورهيتن جا بهترين ساٿي هئا. سندن حياتي جو پل پل نهايت مصروف قـومي ڪـاز لاءِ صـرف ٿينـدڙ هـو. پـاڻ اصـولن تي سودي بازي ڄاڻيندا ئي ڪونـه هئـا. ڪنهن بـه ڳالهـه تي سچ کي لڪائي مصلحت ڪانه ڪيـائون، ڪـڏهن به وڏيرڪي سياست جي چڪر ڪين آيـا. هميشـه هيٺن جا همراهه پورهيتن جا پاسبان رهيـا. سـندن سياست اليڪشن رستي ظالم سامراج جي مشنري گهڙي، ان جي پرزي طور ڪم ڪرڻ جي نه هئي، پر رت جي راند هئي، سر جـو سـودو هيـو. ”سسـي نيزي پانـد، اچـل تـه اڏ تـئي“ واري ڪـار هـئي. پـاڻ سياست کي وڏيرڪي وندر جو ذريعي شغل نه پر مڪمــل ســائنس ســمجهندا هئــا. پــاڻ لکن ٿــا تــه، ”سياست هڪ اهم سائنس زندگي جو ســپ ڪــان وڏيڪ اثرائتو عمل آهي.“ (1)

پــاڻ پنهنجي دور جي جاگيردارانــه ســرمائيدارانه طرز جي سياست ان قسـم جي سياسـتدانن جي ڪٽر دشمن مخالف رهيا. برصغير غلاميءَ وقت جيڪا وزارتن وٽڻ سياسي تنظيمن رستي فيصــله ڪن جنگ ڪري جدوجهد ذريعي آزادي حاصل ڪـرڻ بجاءِ سامراج جي چمچاگيري ڪري ڪجهه رعــايتون منافعا حاصـل ڪـرڻ واري سياسـت هلنـدڙ هـئي. پاڻ ان سياست بابت فرمائن ٿا ته، ”سياست قومن جي نه پـر سـچي انسـانذات جي زنـدگي آهي، خـبر ناهي ته ماڻهو سياست کي ڇا ٿا سمجهن، ڪن وري ان کي بازيگري تصـور ڪيـو آهي. مگـر انهن سـڀني روڀن وارا ماڻهو جاهل آهن. جن سياست جـو جنـازو

ڪڍي، انسانذات کي تباهي جي در تي اچي بيهاريو آهي. حقيقت ۾ سياست هڪ تمام اوچي سائنس آهي، جيڪا منطقي طور تي انسانذات جي ڀلائيءَ لاءِ ڪم آڻي آهي. مگر افسوس جو هتي، خاص طرح مسلمانن جي ملڪن ۾ خودپرستيءَ جي لاءِ سياست هڪ اوزار آهي. جنهن جي معرفت پنهنجن کي ته تباهه ڪري ڇڏيائون پر هاڻي ته سڄي دنيا جي تباهي جو ڪارڻ هي سياسي سورما بنجي رهيا آهن.“ (2)

قاضي فيض محمد، شخصيت پرستي ۾ خودپرستي کان مٿانهون رهيو. پاڻ هميشه چوندو رهندو هو ته، ”ماڻهو چوندا آهن ته پنهنجي نالي کي قائم ڪجي ۾ ڪجهه ڪري وڃجي. پر پاڻ اهڙي منزل تي پهتا آهيون، جو سمجهان ٿو ته اهڙو خيال به وڏي نفس پرستي آهي.“ (3) ٻئي هنڌ لکن ٿا ته، ”شخصيت پرستي کان مان ڏاڍو ڊڄندو آهيان. عوامي شخصيت کي اجاگر ڪرڻ گهرجي. عوام جي هر هڪ ماڻهو کي موتي ۾ هيرو ٻڌائجي .... شخصيت پنهنجي ليکي ڪابه شيءَ نه آهي. انهيءَ کي بت ٺاهي پوڄا پاٺ شروع ڪجي. خود تخليق جي پوڄا ڪرڻ بيماري آهي، ماڻهو انهن وسوسن ۾ گهٽجيو مريو وڃن. هر هڪ شخصيت پنهنجي وقت ۾ سندس جفاڪشين جو نتيجو آهي.“ (4)

برطانوي سامراج جي چنبي جي ڏينهن ۾ پاڻ ڪلئي عام انقلابي رنگ ۾ ڍنگ سان غلام قومن ۾ پيڙيل طبقن جي حمايت ڪري، سياسي فضا ۾ هلچل پيدا ڪري ڇڏي. انگريز سامراج جي غصي ۾ غضب جو

هميشه شڪار رهندا آيا. پر ته به ”آهه نه سليائون عام سان.“ ڪنهن سان شڪايت ڪونه ڪيائون، ۽ نه وري ايئن ئي دانهون ڪيائون ته مان هيترو ڪي هيترو سٺو، هيڏيون تڪليفون ۽ عذاب پوڳيا آهن. پاڻ خاموشيءَ سان پنهنجي فرض جي بجا آوري ڪندا رهيا. سندن سچائي ۽ خلوص، بهادري ۽ بي باڪي جا دوست توڙي دشمن مداح رهيا آهن. ڪوبه سندن انقلابي ڪردار تي پردو وجهي نه ٿو سگهي.

قاضي صاحب، جنهن پيشي سان تعلق رکندو هو، اهو پيشو مال ملڪيت ميڙڻ لاءِ، بنگلا ۽ ماڙيون ٺهرائڻ لاءِ وڏي اهميت وارو آهي. وڪيل هن ملڪ ۾ سڀ کان سڪيا ستابا، پنهنجن ڪارن موٽرن وارا امير ليکيا ويندا آهن. هن ملڪ ۾ وڪيلن جون چنون ڏسندي ڏسندي بنگلن ۾ تبديل ٿي ويون. پر قاضي صاحب جي جڳهه ۾ مال ملڪيت ارتقا ڪري نه سگهي. پاڻ وڪالت صرف پيٽ پالڻ لاءِ ڪندا هئا، نه ڪارن ۽ بنگلن جي حاصلات لاءِ، پاڻ هميشه سادي زندگي گذاريندا رهيا.

قاضي صاحب جن جيڪي ڪجهه ڪمايو، سو سياست ۾ اچي ملڪ ۽ قوم لاءِ خرچ ڪري ڇڏين. پاڻ جهڙا اڳ هئا، آخري گهڙي تائين اهڙا ئي رهيا. پاڻ جيڪي ڪجهه وڪالت مان ڪمائيندا هيا، ان مان ڪجهه پيٽ قوت لاءِ ڪڍندا هئا، باقي ڪتابن ڇپائڻ، پمفليٽ ڪڍي ورهائڻ، هارين، مزدورن ۽ ٻين پارٽي جي سياسي قيدين جا ڪيس لڙڻ، انهن جون جيل ۾ مددون ڪرڻ، پارٽي فنڊ ۾ چندا ڏيڻ، غريبن ۽ گهرجائن جي مدد ڪرڻ تي خرچ ڪندا هئا.

پاڻ پنهنجي آخري زندگيءَ جي معاشي حالتن جو نقشو هن طرح چٽيو اٿن، ”مان هن وقت بلڪل فقير ٿي چڪو آهيان، يعني جيڪي سموري عمر ۾ وڪالت جي ذنذي مان لکن روپين جي انداز ۾ ڪمايو، سو سڀ وطن ۾ وطن جي ماڻهن جي بهتريءَ لاءِ سياست ۾ اچي خرچ ڪري ڇڏيم. ڇاڪاڻ ته هن ملڪ ۾ سچي سياست جي ميدان ۾ پنهنجي جان، مال، سڀ ڪجهه قربان ڪرڻو پوي ٿو. وقت سر زماني جون حڪومتون گهر ۾ زمينون به سياست ۾ عداوت ڪري کسي ڪنيو وڃن. هن وقت مون وٽ 15 سو روپيه ۾ گندي ڪپڙا اٿم.“ (5)

ننڍپڻ ۾ تعليم

قاضي صاحب جن سنڌ جي ضلعي نواب شاهه جي ننڍڙي پر اهم تاريخي شهر هالاٽيءَ ۾ 23 نومبر 1908ع تي قاضي نبي بخش صديقي جي گهر ۾ جنم ورتن.
قاضي صاحب، جن اڃا ڇهن مهينن جا مس ٿيا ته سندن والد صاحب فوت ٿي ويو. ان بعد سندن وڏي ڪٽنب ۾ اچي موتن جو سلسلو شروع ٿيو. چند مهينن ۾ گهر جا مڙئي ڀاتي فوت ٿي ويا. گهر ۾

صرف قاضي صاحب اڪيلو ۾ چند عورتون ئي وڃي بچيون. (6)

پاڻ تعليم جي شروعات پنهنجي ڳوٺ جي سرڪاري سنڌي اسڪول ۾ گهڙڻ سان ڪئي. اجان 10 سالن جا مس ٿيا ته 1918ع ڌاري پهرين عالمي جنگ چڙي وئي ۾ 1919ع ڌاري برصغير ۾ خلافت ۾ ڪانگريس هلچل پڻ زور ورتو. ان وقت قاضي پين هندو شاگردن ۾ ڪانگريسي ڪارڪنن جي صحبت ۾ اچي قومي اسڪول ۾ داخلا ورتي ۾ اهڙي طرح پاڻ 11 سالن جي ننڍڙي عمر ۾ ئي قومي ڪمن ۾ بهرو وٺڻ شروع ڪيائون. جڏهن پاڻ ٿيون درجو پڙهندا هئا ته پاڻ ڪاڌي پائڻ، چرخو ڪتڻ، اَسر وقت ڦيريون ڪڍڻ ۾ قومي ترانا ڳائڻ شروع ڪين.

قاضي صاحب جن مختلف اسڪولن مان ابتدائي تعليم حاصل ڪيائون. پهريان هالاڻي ۾، بعد ۾ 1922ع ۾ خيرپور هاءِ اسڪول ۾ پڙهڻ ويٺا. ان بعد وري پاڻ نوشهري فيروز جي مدرسي ۾ داخل ٿيا. جتان ئي سندن سياسي زندگيءَ جو صحيح معنيٰ ۾ آغاز ٿيو ۾ پاڻ 1927 ڪان عملي سياست جي ميدان ۾ داخل ٿيا. پاڻ ”ڪئٽ انڊيا“ (انڊيا خالي ڪريو) واري تحريڪ جي وچ وارن مرحلن ۾ ”سائمن گوبيڪ“ (سائمن ڪميشن واپس وڃ) تحريڪ ۾ حصو ورتن. (7)

1927ع ۾ انگلينڊ جي پارليامينٽ سر جان سائمن جي اڳواڻي هيٺ هڪ ڪميشن مقرر ڪري جاچ لاءِ موڪلي ته هندستان جي حڪومت جي انتظام ۾ ڪهڙي بدل سدل ڪجي، جو اتان اپرنڌ آزادي جون

تحريڪون ڪجهه وقت لاءِ ٿڌيون ٿي وڃن □ ”انڊيا خالي ڪريو“ هلچل ڊهجي وڃي. (8) جڏهن هيءَ ڪميشن ڪراچي □ آئي ته هتان جي عوام سندن اڳيان سنڌ جي بمبئي سرڪار کان علحدگي جو مطالبو رکيو ته هن ان تي ڪوبه ڌيان ڪونه ڏنو □ هتان جي عوام جي ان ڳُهر کي ٺڪرائي ڇڏيو. ان لاءِ ملڪ جي ٻين حصن وانگر سنڌ جي سامراج دشمن ترقي پسند سنڌين پروگرام رٿيو ته ”سائمن ڪميشن“ جي ميمبرن جي اچڻ تي سنڌ □ مظاهرا ڪيا وڃن. □ اها ڳالهه سندن ذهنن تي آندي وڃي ته بر صغير جو عوام آئيني سڌارا يا آزاديءَ جي هلچل کي نقصان رسائيندڙ ٻيا سڌارا برطانوي سامراج جي غلامي هيٺ رهي وٺڻ لاءِ تيار نه آهي. ان ڪري سائمن ڪميشن جا سڌارا اسان کي منظور ناهن. عوامي ردعمل ڪري سائمن ڪميشن ناڪامي جو منهن ڏسي واپس ٿي وئي.

ان وقت قاضي صاحب جن نوشهري □ پڙهندا هئا. پاڻ سنڌ جي قومي اڳواڻن جي فيصلي کي اثرائتي موٽ ڏيندي، پنهنجي هم عمر ساٿين کي ان ڳالهه تي متفق ڪيو. پنهنجي اسڪول □ تقريرون ڪري، هٿ لکيل پمفليٽ ورهائي، بينر لڳائي ڪافي دوست تيار ڪري پنهنجي اڳواڻيءَ هيٺ وٺي وڃي، پڊعيدن اسٽيشن تي نڪتا. جتان سائمن ڪميشن جا ميمبر ريل گاڏيءَ رستي اڳتي لنگهي رهيا هئا. پاڻ مڙني ساٿين سان گاڏي اچڻ وقت ”سائمن گو بيڪ“ جا نعرا هڻايا، (9) □ ميمبرن جو ڪارين جهنڊين سان استقبال ڪيو.

قاضي صاحب کي گرفتار ڪرڻ لاءِ پوليس نوشهري اسڪول ۾ آئي ۽ استاد عثمان علي انصاري سان ملي ته هو قاضي صاحب جي ٻانهن ڏئي. پر هڪ شفيق استاد نه گهريو ته ائين سندن موجودگي ۾ هڪ ننڍي نيٽي نينگر کي گورن جا دلال پوليس وارا ڪنپي ڪٽي وڃن. سو هن قاضي فيض محمد کي ڪنهن طريقي سان اسڪول جي حدن مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو. (10) پوليس سڄو اسڪول ڳولي ناڪام ٿي واپس هلي وئي.

قاضي صاحب جن 1929ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪري ساماري ۾ ڪلارڪ مقرر ٿيو. پر ڪين سرڪاري نوڪري پانءِ ڪانه پئي، سو پاڻ ماءُ جي مدد سان علي ڳڙهه ۾ داخلا ورتن. جيڪا ان وقت برصغير جي سياست جو اڏو بڻيل هئي ۽ مختلف قومي اڳواڻن جو آمجگاهه پڻ هيو. علي ڳڙهه ۾ رهڻ ڪري پاڻ ڪافي ڪجهه پراين ۽ سندن ذهني سوچ ۽ فڪر ۾ وڌيڪ پختگي پيدا ٿي. پاڻ علي ڳڙهه ۾ 2 سال رهڻ بعد اتان واپس اچي ڪراچي انجنيئرنگ ڪاليج ۾داخلا ورتن، ان بعد اتان ڇڏي سائنس ڪاليج ۾ داخلا ورتن. ڪراچي ۾ پڙهائي واري عرصي دوران سندن ملاقاتون پنڊت نهرو، مولانا ابوالڪلام آزاد، علامه آءِ آءِ قاضي ۽ ٻين سان ٿيون. ڪراچي ۾ جڏهن اهڙن رهنمائن جو اچڻ ٿيندو هو ته پاڻ دوري دوران قاضي صاحب کي گڏ ڪٽندا هئا. انهن ئي ڏينهن ۾ سباش چندر بوس جي جلسن ۾ وڃڻ ۽ سندن پُراثر تقريرون ٻڌڻ جو موقعو ملين. پاڻ سباش بوس کان گهڻو متاثر ٿيا ۽ سندن جلسن

□ وڃي، اتي پـوليس جـا ڏنـڊا □ مـارون پڻ کـاڌن. (11)

پاڻ ننڍي هونـدي کـان ئي وطن دوسـت □ پـورهيت دوست هونـدا هئـا. جـتي بـه وطن □ ان جي ڏتڙيـل عوام جي آزاديءَ جي ڇٽڻگ دکندي ڏسـندا هئـا، اتي پنهنجون خـدمتون پيش کـرڻ لاءِ حاضـر ٿينـدا هئـا. سـندن شـاگرديءَ واري دور □ شـهيد الهـه بخش سومري، مذهبي قومي نظريي جي مخالفت ڪندي، قومن جي لساني □ جاگرافيائي خطن جي بنيـاد تي آزاديءَ جو نعرو بلند ڪيو □ سنڌ کي مکمل قـومي خودمختياري وٺي ڏيڻ لاءِ ميدان همـوار کـرڻ لڳـو، ته قاضـي صـاحب جن کـانئن ڏاڍو متـاثر ٿيـا □ الهـه بخش جا حمايتي بنجي پيا. الهه بخش شهيد، مسـلم ليگ کي انگريزن جي ڪٺپتلي جماعت ڪوٺيندو هـو. جنهن طرفان مليل مذهبي بنيادن تي آزادي کي پـاڻ حقيقي آزادي ڪونه سـمجهندو هـو □ ان جي شـديد مخالفت ڪرڻ لڳو. سـال 36-1935ع ڌاري ”خـالق ڏني هـال“ □ شـهيد الهـه بخش جي حمـايت □ هڪ جلسـو ٿيـو. جنهن □ علامـه آءِ آءِ قاضـي پڻ شـريڪ ٿيو. قاضـي فيض محمـد □ محـترم جي ايم سـيد ان جلسي □ وڏي شد مد سـان بهـرو وٺڻ لڳـا. جلسـي جي انتظام ڪندڙن، قاضـي فيض محمـد کي علامـه آءِ آءِ قاضــي جي ڪرســي پويــان محافــظ ڪــري بيهـاريو. ڇـو جـو حڪـومت جي ڪارنـدن □ مسـلم ليگي غنڊن جي حملي جو خطـرو هيـو. نيٺ اهـو ئي ٿيو، جنهن جو شـڪ هيـو. جلسـي هلنـدي حڪـومت جي ڪارنــدن □ مســلم ليگين جلســي □ مــداخلت

ڪــري، ان کي درهم بـــرهم ڪيـــو ۾ مـــاٺهن کي مــارڪت ڪـــرڻ لڳــا. قاضــي فيض محمــد ۾ پين محـافظن کي غنـڊن مـارڪٽ ڪـري ڏکي، جلسـي گاهـه کـان ٻـاهر ڦٽـو ڪيـو. (12) جنهن ڪـري کين جسم تي اونها زخم رسيا ۾ پاڻ رت ۾ رڱجي ويا.
قاضي صاحب 1935ع ۾ بمبئي يونيورسٽي مـان بي ايس سي (B.Sc) جي ڊگري حاصل ڪئي. پــاڻ بي. ايس. سي ڪرڻ بعد مختلف نوڪرين ڪـــرڻ ۾ لڳي ويا، 1933ع کان 1940ع تائين تعليم کــاتي ۾ ملازم رهيا. ان بعد 1940ع ۾ بمبـئي يونيورسـٽي منجهـان ايل ايل بي (L.L.B) جي ڊگري ورتن ۾ 1941ع کان باقاعدي وڪالت شروع ڪيائون. اهڙي طرح قاضـي صاحب سنڌ هاءِ ڪورٽ جا مرڻ گهڙي تـائين سـينئر وڪيل رهيا.

سياسي زندگيءَ جي شروعات

قاضي فيض محمد، جڏهن پڙهي ڳڙهي باشعور ٿيو ته سندن ذهن ۾ سوچن جا سلا اُسريا. پاڻ پنهنجي زمين تي ڌارين ڦورن کي ڏٺائون. پنهنجي وطن جي اپمان ٿيندي ڏٺائون. مارن جي منهن تي مايوسي ۾ نراسائي ڏٺائون. قوم جي مٿئين طبقي کي لقب القاب وٺندي ڏٺائون. جاگيردارن ۾ پيرن کي اسيمبلين ۾ هڪ ٻئي جون پڳون لاهيندي ۾ هڪ ٻئي کان وڌيڪ انگريز سامراج سان وفاداريءَ جي بدلي انعام اڪرام وٺندي ڏٺائون. غريب جيئن پوءِ تيئن غريب تر ٿيندو رهيو. امير وڌ کان وڌ امير ٿيندو رهيو. غريبن سان زور آوريون ۾ ڏاڍايون، پورهيتن جي ڦرلٽ پاڻ ڏسي نه سگهيو. پلا هڪ حساس دل انسان ڪيستائين ٿي برداشت ڪري سگهيو ته هيئن ٻڪرين جيان عوام جا ولر روز بروز جيلن ۾ سٿبا رهن، ڪامورا پنهنجن پيٽن کي اجا به ڦوڪيندا رهن. ست سمنڊ پار جو گورو پنهنجي فوجي بوٽن سان پنهنجي جنم جو حق گهرندڙ کي چٿيندو ۾ چيپاٽيندو رهي. پرائي پئسي تي هڪ ننڍڙي ٻيٽ کي دنيا جو شاهوڪار ۾ امير ترين گريٽ برٽين بڻائيندو رهي. قاضي صاحب جڏهن انهن مڙني ڳالهين جي تهه تائين پهتو ته پاڻ سپ لاڳاپا لاهي، دنيا جي دستور کي ڌڪو ڏيندي، پين آزادي لاءِ وڙهندڙ سرويچن سان گڏجي پيو. پاڻ شاگرديءَ واري دور کان ئي سياست ۾ گهڙيا ۾ آخري گهڙي تائين مختلف هنڌن

تان مظلومن جي حمايت □ ڏاڍ خلاف جنگ وڙهندا رهيا.
ڪين سياست □ پير پارائڻ □ وڏو عمل دخل وڪالت جو پڻ رهيو. ڇو جو وڪيل ئي ان وقت اهڙو طبقو هيو، جيڪو پڙهيل ڳڙهيل هجڻ سان گڏ باشعور پڻ هيو. وڪيل قانون جي ڄاڻ هجڻ ڪري پنهنجي قوم جو بچاءُ آئيني طريقن سان بهتر نموني ڪري ٿي سگهيا. هو دنيا جي لاهن چاڙهن، قومن جي عروج □ زوال جي سببن، قومي □ طبقاتي جدوجهد جي لاڙن کان واقف هيا. پاڻ به پنهنجي غلامانه حيثيت ختم ڪرائي، انگريز سامراج جو ڳٽ پنهنجي ڳچيءَ مان ڪڍڻ لاءِ هر وقت ڪوشان رهيا.

خاڪسار تحريڪ

قاضي صاحب، باقاعدي ڪنهن سياسي پارٽيءَ سان وابستگي 1933ع ڌاري ڪئي. اها پهرين پارٽي هئي، علامه مشرقيءَ جي خاڪسار تحريڪ. پاڻ هن تحريڪ □ 1933ع کان 1945ع تائين رهيا. (13)
1936ع ڌاري جڏهن سنڌ بمبئي کان ڌار ٿي □ خاڪسار تحريڪ زور ورتو ته سنڌ مان خاڪسار تحريڪ □ قاضي صاحب، عبدالرحيم ميمڻ □ الهداد شجراهه پهريان ماڻهو هئا، جيڪي خاڪي وردي پائيندا هئا □ پين دوستن کي ساڻ ڪري بيلچا کڻي ڪراچي شهر □ مارچ پاسٽ ڪندا هئا. (14)
پاڻ جڏهن خاڪسار تحريڪ □ هئا ته 1942 ڌاري بنگال □ سخت ڏڪار پيو ته ڪين □ پين پارٽي ڪارڪنن کي مشرقي صاحب حڪم ڪيو ته پاڻ

والنٽيئر ٿي ڪلڪتي وڃن. قاضي صاحب جن پــارٽي حڪم تي ڪلڪــتي پهتــا ۽ اتي ٻــه مهينــا رهي متــاثر ٿيلن جي مــدد ڪنــدا رهيــا. (15) بنگــال مــان مــوٽڻ وقت پــاڻ سـنڌ جي روايـتي مهمـانوازيءَ جـو ثبـوت ڏيندي هڪ بنگالي ڪٽنب جا 8 ياتي ۽ 3 يتيم ٻار پاڻ سان سنڌ آندا. انهن کي هتي نه صرف پنهنجي خرچ تي رهاين، پر ننڍن ٻارن کي تعليم پڻ ڏياريائون. جن مان ڪي هتان پڙهي ڳــڙهي ڊگريــون حاصــل ڪــري بنگال واپس ويا. (16)

سنڌ هاري ڪاميٽي

هيءُ سياســت جــو اهــو دور هيــو، جنهن ۾ ملڪي اڳواڻ جيڪي مٿئين طبقي سان واسطو رکنـدڙ هئـا، سي سياســت کي پنهنجي نــالي ۽ نــاموس، ٻــاهرين وٺ عزت ۽ وقار حاصل ڪرڻ جو ذريعــو ســمجهندا هئا. ملڪ جي ججهي آبادي جاگيردارن، سرمائيدارن ۽ پرڏيهي ڦورن جي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جـو شـڪار هـئي. هاري ۽ مــزدور پنهنجن تــوڙي پــراون جي ٻــٽي ظلم جو شڪار هيا. سـنڌ ۾ ظلم ۽ سـتم جي بـازار گـرم هئي، سرڪار ۾ هتان جا ڪامورا انڌ جي گهوڙي تي سوار هئا. سنڌ ۾ ڪا به اهڙي تنظيم يا پارٽي ڪو نه هئي، جا هيٺين طبقي جي حقن لاءِ آواز بلنـد ڪــري، ڇڙوڇڙ هارين ۽ مزدورن کي گــڏ ڪــري کين پنهنجــا حق ڇڪائڻ جو صحيح شعور عطا ڪــري. اهــڙي ئي ڪـــاري دور ۾ ســـنڌ جي ڪن ســـڄڻن 1930ع ۾ ميرپورخاص ۾ ”سنڌ هــاري ڪــانفرنس“ جــو اجلاس

سڏايو. جنهن ۾ ”سنڌ هاري ڪاميٽي“ جو بنياد وڌو ويو.
سنڌ اندر مسلم ليگ ۽ ڪانگريس کان پوءِ ٻيو نمبر وڏي پارٽي، سنڌ هاري ڪاميٽي ئي هئي. جيڪا صحيح نموني انقلابي بنيادن تي ڪم ڪري رهي هئي. قاضي صاحب کي هاري ڪاميٽي ۾ شموليت اختيار ڪرڻ جي دعوت 1941ع ۾ نواب شاهه ۾ ڊاڪٽر هاسانند، ڪامريڊ عبدالقادر ۽ جمال الدين بخاري ڏيڻ آيا. پاڻ جيئن ته هاري ڪاميٽي جي ڪم ۽ ان جي مقصد کان اڳ ئي متاثر هيا. ان ڪري اها دعوت خوشيءَ سان قبول ڪيائون ۽ هاري ڪاميٽيءَ ۾ باقاعدي ميمبر ٿي ڪم ڪرڻ لڳا. (17)
قاضي صاحب سنڌ جي هارين کي بيدار ڪرڻ ۽ سندن حقن لاءِ جدوجهد ڪندڙن سان گڏجي پنهنجون صلاحيتون استعمال ڪرڻ لڳو. ڪين پنهنجي آدرش کي پايه تڪميل تي پهچائڻ لاءِ سنڌ هاري ڪاميٽي هڪ ميدان مهيا ڪري ڏنو. پاڻ انتهائي سچائي ۽ خلوص سان هارين ۽ پورهيتن جي خدمت ڪندا رهيا. ان فرض بجا آوري ڪندي ڪين جيڪي جسماني ۽ مالي تڪليفون پهتيون ۽ مٿن جيڪي مٿئين طبقي جي ڪارندن طرفان عذاب نازل ٿيندا رهيا، سي پاڻ ڪلندي ۽ خوش ٿيندي سهندا رهيا. ڪڏهن به پڻ انهن جو ذڪر ڪونه ڪيائون. پاڻ هڪ هنڌ لکن ٿا ته: ”قربانيءَ کان سواءِ نجات ملڻ نهايت مشڪل آهي.... هن زمين کي صحيح قرباني جي تمام گهڻي ضرورت آهي. منزل مقصود جي

گاڏي قربـاني آهي، قربـاني ڏجي تـه گـاڏي هلي.“ (18)

انگريـــزن جي دور ۾ قاضـــي صـــاحب 46-1945ع ڌاري هـاري ڪـاميٽي طرفـان ٻـٽئي تحـريڪ شـروع ڪئي. ان مـوجب هـاريءَ کي زمين جي اپت مـان 3 حصا ۾ زميندارن کي 2 حصا ڪٽٽا هئا ۾ خرچ، لاپن ۾ پاٽي وغيره جو پڻ زميندار کي حصو ڏيٽـو هـو. (19) ان تحـريڪ، قاضـي صـاحب جي نگـراني هيٺ وڏي ڪاميابي حاصل ڪئي.

1945ع ڌاري سنڌ اسيمبلي جون چونڊون ٿيـون تـه هاري ڪـاميٽي طرفـان پنهنجـا اميـدوار بيهـارڻ جـو فيصلو ڪيو ويـو ۾ قاضـي صـاحب کي ڪـنڊيارو تڪ مان اميدوار بيهاريو ويو. ان دور ۾ جلسن جي لحاظ کان هاري ڪـاميٽي، ڪـانگريس کـان پـوءِ ٻيـو نمـبر ڪاميابي حاصل ڪئي. پر پوءِ به وڏيرن ۾ حڪـومت جي ملي ڀڳت سـان هـاري اميـدوارن کي چونـڊن ۾ شڪسـت نصـيب ٿي. ڪين پـولنگن تـان ڪٽـايو ويـو، سندن ووٽرن کي ماري ڀڄايو ويو. (20)

قاضي فيض محمد، هـاري ڪـاميٽي ۾ 1941ع کـان پوءِ سڄي زندگي رهندا آيا. ان وچ ۾ مختلف پــارٽين ۾ تحــريڪن ۾ پڻ حصــو ورتن. پــر ان هونــدي بــه بددســتور هــاري ڪــاميٽيءَ جــا ميمــبر ۾ ســرگرم ڪارڪن رهندا آيا. هاري ڪاميٽي جي پليٽ فارم تي پاڻ لڳ ڀڳ 40 سال ڪم ڪندا رهيا ۾ ڪيـتريون ئي مختلف تحريڪون ۾ هارين جي حقن لاءِ جدوجهدون سـندن هٿ هيٺ هلي فتحيـاب ٿيـون. جـڏهن پـاڻ خاڪسار تحريڪ ۾ هيا، تڏهن به هـاري ڪـاميٽي جـا

ميمبر رهيا ۾ پوءِ جڏهن مسلم ليگ کان ويندي عوامي ليگ جي پليٽ فارم تان سنڌ جي بچاءَ جي جنگ لڙيا، ان وقت به پاڻ هارين سان گڏ رهيا.

مسلم ليگ ۾ شموليت

مسلم ليگ، جيڪا ڪافي وقت کان ملڪ ۾ به قومي نظرئي تحت برصغير جي ورهاڱي لاءِ تحريڪ هلائي رهي هئي. ان جي سياسي فڪر ۾ نظرئي ڪافي ماڻهن تي اثر وڌو. ڪيئي ماڻهو ان طوفان ۾ گهلجي ويا ۾ وجي هندو مسلم به قومي نظرئي جي حمايت ڪري مسلم ليگ ۾ شامل ٿيا. ان وقت جي سياسي فضا تي ڪانگريس ۾ مسلم ليگ چائنيل هيون. بدقسمتيءَ سان ٻنهي پارٽين ۾ خودپرست جاگيردار ۾ سرمائيدار ئي ڪم ڪري رهيا هئا. جيڪي انگريزن جي اشاري تي هلي، صحيح نموني ڪم ڪندڙ، ڪمزور جماعتن تي حملا ڪري انهن کي نيست نابود ڪري رهيا هئا.

قاضي فيض محمد سندن پين هم خيال ساٿين
جڏهن ڏٺو ته ماٺهو مذهبي وهڪري وهي مسلم
ليگي جاگيردارن سرمائيدارن جي مفادن لاءِ
استعمال ٿي رهيا آهن انگريز پڻ برصغير کي
مذهبي بنيادن تي ورهائڻ جو فيصلو ڪري چڪا
آهن. انهي ڪري مڙني وقت جي تقاضائن کي
سامهون رکندي فيصلو ڪيو ته مسلم ليگ شامل
ٿي، ان جي قيادت رت چوس جاگيردارن
زميندارن جي خوني چنبن مان ڇڏائجي نئين
ٺهندڙ ملڪ جي واڳ ائين سولي طرح متئين طبقي
جي هٿ وڃڻ نه ڏجي. پورهيت دوست اڳواڻ
عوام جي رهنمائي ڪندي، نئين ٺهندڙ ملڪ جي واڳ
پاڻ سنڀالن. ان خيال سان قاضي صاحب ٻيا
مسلم ليگ شامل ٿيا. سندن اهو منطق ڪيتري
قدر درست هيو، اهو فيصلو تاريخ ئي صحيح طرح
ڪري سگهي ٿي. باقي ايترو ضرور چئي سگهجي ٿو
ته پاڻ پورا صحيح ڪو نه هيا. ڇو جو نئين جڙندڙ
ملڪ جي ماڻهن جي خدمت ڪرڻ لاءِ رڳو مسلم
ليگ جو پليٽ فارم ئي ڪين هو، ٻيا به طريقا هئا.
پر پوءِ به پاڻ مسلم ليگ جي هڪ اهڙي گروپ
شامل ٿيا، جيڪو محمد علي جناح جي مسلم ليگ
گروپ کان وڌيڪ ترقي پسند هيو. اهو گروپ هو،
سوشلسٽ خيال رکندڙ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي
ويجهو رهندڙ مولانا حسرت موهاني جو گروپ. (
21) اهڙي طرح قاضي صاحب 1946ع مسلم
ليگ جي مولانا حسرت موهاني واري گروپ
شامل ٿيا. مولانا، کين سنڌ جو اڳواڻ مقرر ڪيو.

مولانـا پنهنجي گـروپ رسـتي سـڄي هندسـتان جي سوشلسٽن کي گڏ ڪري رهيو هـو تـه جـيئن مسـلم ليگ جي ٻئي ڌڙي، جنهن تي وڏيرا پير قابض هئــا، اقتدار انهن جي چنبي اچڻ نه ڏجي نــه ئي وري ڪين اهڙو موقعو ئي ڏجي، جو هو انگريزن جي مــدد سـان اڇي ڪـاري جـا پـاڻ مـالڪ ٿي وهن. پـر پـوءِ تجربن ثـابت ڪيـو تـه ايئن ڪـو نـه ٿي سـگهيو، جـو اهڙي طرح رجعت پسندن جي قيادت هيٺ رهنــدي، ڪو چڱو ڪم ڪري سگهجي.

”نانگ مئو ته ڇـا، دشـمن مئـو تـه ڇـا“- جي اصـول تحت برطانيــه ســرڪار ســنڌ آزاديءَ لاءِ هلنــدڙ جدوجهـد کي هٽـان جي مسـلم ليگي وزيـرن هٽـان ڪچلائڻ پئي گهريو. سنڌ جا مسلم ليگي وزير عهدن جي لالچ اڇي ســــنڌ جي فرزنــــدان آزاديءَ جي سينن سنگينون ٽنبي رهيا هئا. ”حر تحريڪ“ جيڪا ان وقت برصغير نرالي نمـوني آزادي لاءِ هٿياربنـد جدوجهـد هلائي رهي هـئي. ان کي تباهــه ڪــرڻ لاءِ مســلم ليگي وزيــرن وســان ڪين گهٽــايو. مــارچ 1942ع سـنڌ اسـيمبلي مـان ”حـر ائڪٽ“ پـاس ڪــرائي، هــزارين حــرن هنن جي همــدردن کي ڪوٽن قابو ڪرائي اذيتون ڏياريون، (22) جــون 1942ع تي سـنڌ سـان مارشـل لا لاڳـو ڪيـو ويـو. جيڪــو 12 مهينــا هليــو. ان ئي دور مســلم ليگي وزيــرن جي ســامهون ســنڌ جي آزادي لاءِ وڙهنــدڙ اڳـواڻ صـبغت اللـه شـاهه کي 1 مـارچ 1943ع تي شهيد ڪيو ويو.

جڏهن 21 جنوري 1946ع تي نيون چونڊون ٿيون ته ان بعد برطانيه جي انگريز گورنر سنڌ جي هڪ جاگيردار سر غلام حسين کي نئين وزارت ٺاهڻ جي آڇ ڪئي. سر غلام حسين وزير اعليٰ ٿيو، ان سان گڏ ايوب کهڙو به وزير ٿيو. انهن ٻنهي ماڻهن سنڌ ڌرتي جي سرفروش حرن کي نيست ۾ نابود ڪرڻ ڪان وسان ڪين گهٽايو. اهڙيون حالتون ڏسي قاضي صاحب جي دل ڪڙهڻ لڳي. قاضي صاحب پنهنجي گروپ جي ڪارڪنن کي ان ظلم خلاف جدوجهد لاءِ تيار ڪيو. مسلم ليگ ڪائونسل سندن اڳواٽي ۾ ڪائونسلرن جو هڪ جٿو ٺاهيو ۽ ان تي اهو ڪم رکيو ته هو محمد علي جناح سان ملي ان جو ڌيان سندس مسلم ليگي وزيرن جي ڪرتوتن ڏانهن ڇڪائين. قاضي صاحب کي ان جٿي جو سربراهه مقرر ڪيو ويو. جڏهن پوري ”سنڌ ڪابينه“ گڏ تي ۾ جناح ان جي صدارت ڪئي ته قاضي صاحب اتي پنهنجن ميمبرن سان گڏ پهتو. قاضي صاحب جناح سان وزيرن خلاف سخت لفظن ۾ ڳالهايو ۽ ان جو ذميوار جناح کي ٻڌايو. پاڻ ان بابت لکن ٿا ته ”ان وقت منهنجي روش ايڏي سخت هئي، جو جيئن هاٿي هتي ٿئي ٿو، مون کي جيل ۾ اماڻيو وڃي ها، پر منهنجي خلاف ڪو به قدم نه کنيو ويو. کهڙو صاحب ۽ ٻيا ان تي راضي ٿيا ته زيادتين جو ازالو ڪيو ويندو.“ (23)

انگريزن جي سازش ۾ برصغير جي جاگيردارن ۽ سرمائيدارن جي عوام دشمن سازش ڪري 1947ع وارو مشهور ورهاڱو ٿيو. جنهن برصغير جي

مڙني قومن جي اتحاد ۽ ڀائيپي کي وڏو هاڃو رسايو. ان ورهاڱي سنڌ کي ڪافي نقصان رسايو. سنڌي قوم، سنڌي زبان، سنڌي ڪلچر وڃي اونهي غار ۾ ڪريو. هتان ڪيئي ڏيهي هجرتون ڪري هندستان ۾ وڃي شرنارٿي بڻيا ۽ اتان جا وري هتي مهاجر بڻجي آيا.

قاضي صاحب تي انهن ڏينهن ۾ مسلم قومپرستي جو جنون چڙهيل هو. جنهن جو اظهار پاڻ ڪيو اٿن، ”خير اسان ڏاڍا جذباتي ماڻهو هئاسين. قاضي صاحب (آءِ آءِ قاضي) پڻ چوندو هو ته پاڪستان جي بنجڻ ڪري انديشو آهي ته ماڻهو دربدر ٿين.... پر پاڻ کي ليگ جي اهڙي پٽ چڙهي وئي، جو ان ڳالهه ڏانهن ڌيان ئي ڪو نه ڏنوسين.“(24)

ورهاڱي کان پوءِ جڏهن سنڌ ۾ هندن جي لڏپلاڻ ۽ قتل و غارت ڏٺائون ته سندن دل رجهڻ لڳي. پاڻ هندن کي هجرت ڪرڻ کان روڪڻ لڳا ۽ اهڙي تحريڪ شروع ڪين. هندن کي سنڌ نه ڇڏڻ لاءِ اپيلون ڪندا رهيا ۽ ڪين هر طرح جون آڇون ۽ مددون ڪيائون. هندن ۽ مسلمانن جا گڏيل جلسا ڪين، گانڌي کي اچڻ لاءِ تارون ڪين. ان تحريڪ کان مفاد پرست مسلم جاگيردار ۽ سرمائيدار ڏاڍا خفا ٿيا ۽ قاضي صاحب کي حڪومت دڙڪا ڏنا ته تحريڪ بند ڪريو نه ته جيل ۾ موڪليا ويندؤ. ان هوندي به پاڻ سنڌ جي دوري تي نڪري پيا ۽ هندن کي تقريرن ۾ چوڻ لڳا ته- ”بابا هيءُ ملڪ توهان جو ۽ اسان جو گڏيل آهي. سنڌ اسان سڀني جي آهي، توهان پنهنجو وطن نه ڇڏيو.“(25)

جــڏهن حــالتون خــراب ٿيڻ ڪــري ســنڌي هنــدو هندوستان ويا تـه انهن جـون زمينـون جن جـا اصـل وارث هتـان جـا سـنڌي هـاري هئـا، سـي سـرڪار پــاهران آيلن ڪي ڪــوڙن ڪليمن رســتي ڏيڻ لڳي. سرڪار اهڙا قانون به پـاس ڪيـا. جن مهـاجرن وٽ هنــد ۾ ڪي ڪين هيــو، انهن ڪــوڙا ڪليم لڪــرائي ڪيئي جايون ۾ زمينون هٿ ڪرڻ شروع ڪيون. سرڪار طرفان سـيٽلمنٽ جي قـانون ۾ اهـو فقـرو شامل ڪيو ويو ته هر اهو گهـر جنهن جي قيمت 10 هزار روپين کـان وڌيڪ آهي، سـو ڪنهن بـه مقـامي مـاڻهو کي نـه ڏنـو وينـدو. دڪـانن جي بـاري ۾ اهـو فقرو رکيو ويو ته ڪو به دڪان ڪنهن مقامي مـاڻهو کي نه ڏنو ويندو. سـنه 1949ع ۾ سـنڌ اسـيمبلي ۾ هيءُ ٺهراءُ پاس ٿيو ته سنڌ ۾ مسلمانن جون هنــدن وٽ جيڪي گـروي رکيـل زمينـون آهن، سـي اصـل مالڪن (سـنڌي مسـلمانن) کي واپس ڪيـون وڃن. اهو ٺهراءُ منظور ٿيو، پر گورنر جـنرل ان تي صـحيح نـه ڪـئي. جنهن ڪـري اهـو ٺهـراءُ قـانوني صـورت اختيـار ڪـري ڪـو نـه سـگهيو. حـالانڪ پنجـاب اهـو قــانون نافــذ ٿيــو ۾ ان تي پــوري ريت عمــل ٿيــو ۾ گروي رکيل زمينون مالڪن کي مليون. (26) سنڌي هنـدن جي زمينن تي وڏيـرا، زمينـدار ۾ ڌاريـا ماڻهو قبضا ڪـري، هـارين کي بي دخـل ڪـرڻ لڳـا. قاضي فيض محمد هندن جون ڇڏيل زمينون هــارين کي ڏيارڻ لاءِ تحريڪ شروع ڪئي. جيڪا اڳــتي هلي ”الاٽي تحــريڪ“ جي نــالي ســان مشــهور ٿي. ان تحريڪ جو مقصد هو ته اهڙ زمين مقـامي هـارين کي

ملي. ان ڪري زميندارن ۾ ٻاهرين نوآبادڪارن کي اچي ڦقڙي لڳي ۽ ڪين ان تحريڪ ۾ پنهنجا مفاد متيءَ ۾ ملندا نظر آيا. سو رجعت پسند طبقن ۾ سرڪار سازباز ڪري وزيراعليٰ کهڙي تي بار آٽي، قاضي صاحب کي 107 جي ڪيس ۾ قيد ڪرايو.

هندڪيون زمينون سنڌي هارين کي وٺي ڏيڻ واري تحريڪ کي پڻ وڏيرن ئي نقصان پهچايو. نواب شاهه ضلعي ۾ اتان جي ڊي سي مسعود کدر پوش، هارين جي تحريڪ کي غلط موڙ ڏئي، هارين کي هندڪين زمينن تي زوري قبضا ڪرائڻ شروع ڪرايا. ان دور جو هڪ مايوس ڪن حادثو اهو ٿيو جو هاري ورڪرن هڪ اهڙي هتي رهيل هندو جي زمين تي قبضو ڪيو، جيڪو سنڌ اسيمبليءَ ۾ هارين جي نمائندگي ڪندو هو. (27) ان ڪري خطرو جاڳيو ته متان اها تحريڪ پڻ هندو مسلم نفرتن جو روپ نه وٺي وڃي. ان ڪري جلد ئي هي تحريڪ ناڪام ٿي وئي. تحريڪ جي ان غلط موڙ قاضي صاحب کي ڏاڍو رنجايو. پاڻ مفاد پرستن جي ان چال کان واقف ٿيڻ بعد هاري ڪاميٽي جي ورڪرن تي ڪڙي نظر رکڻ لڳا ۽ ڪن ماڻهن کي هاري ڪاميٽي مان نيڪالي ڏنن.

ڪراچيءَ جي جدائي

سنڌ جا مسلم ليگي وڏيرا ۽ ڏاريا هميشه ان سوچ جا رهيا آهن ته سنڌي پورهيتن جي ايڪي ۽ اتحاد کي ختم ڪرڻ لاءِ سنڌ جي وطني حيثيت ختم ڪري، سنڌي قوم کي اقليت ۾ آڻي، پنهنجا هٿ

مضبوط ڪيا وڃن. سندن حريص نگاهن جو پهريـون
شڪار سنڌ جو آسـودو ۾ اڪيلـو بندرگاهـه ڪـراچي
بڻيو. جتـان ڪـروڙين روپين جي آمـدني ٿينـدي آهي.
ان آمدنيءَ کي ڦٻائڻ لاءِ هنن هٿ پير هٽي ڪـــراچي
کي سنڌ کان ڌار ڪيو. اهو سنڌ کي ڇني ٽڪرا ٽڪرا
ڪرڻ طرف پهريون قدم هيو.
1948ع ۾ پاڪســتان جي دســتور ســاز اســيمبلي
ڪراچي کي سنڌ کان جـدا ڪـرڻ جـو فيصـلو ڪيـو.
مرڪــزي حڪــومت جي ان ســنڌ دشــمن چـال جي
مڙني طبقن ۾ خيـالن جي مـاٺهن طرفـان مخـالفت
ٿيڻ لڳي. حڪـــومت جي ان فيصـــلي خلاف ســـنڌ
مسلم ليگ ڪائونسل ٺهراءُ پـاس ڪـري وزيـرن کي
هدايت ڪئي ته هو ڪراچي جي معـاملي تي سـخت
ٿين ۾ ضرورت پوڻ تي وزارتن تـان اسـتيعفائون بـه
ڏين. پوءِ ڪراچي جي مسـئلي تي ٻيهـر ڇونـڊ لـڙن.
ڪراچي جي علحدگيءَ جي فيصلي جي سنڌ مســلم
ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽي پڻ مخالفت ڪئي. (28)
سنڌ جي محب وطن ڪارڪنن، ڌارين آبادڪارن جي
ان چـال کي ننديـنـدي عمـل جي ميـدان ۾ لهي آيـا.
مرڪزي سرڪار تي زور آنـدن تـه اهـو حڪم واپس
وٺي، ڪراچي کي ٻيهر سنڌ ۾ شـامل ڪـري، وڏنـدڙ
بي چيــني دور ڪـــري. ان تحــريڪ ۾ ٻين ســان گــڏ
قاضي فيض محمد به حصو ورتو. قاضي صاحب، ان
وقت جي وڏي وزير ايـوب کهـڙي کي ڌارين جي ان
سڄي ســازش کـان واقـف ڪـري، ســندس حمـايت
حاصل ڪئي. سنڌ اسـيملي جي ميمـبرن ۾ وزيـرن
کي ســنڌ جي ان قســم جي ورهــاڱي خلاف اُڀـاري

اهڙو بل پاس ڪرايو. (29) ذارين جي ان چـال ڪـان سنڌ جي عوام کي واقـف ڪـرڻ لاءِ سـنڌ ۽ نڪـري پيو. تقرير ۽ تحرير جو سلسلو جاري رهيو.

کهڙي تي قاضي صاحب جي بحث مباحثي ايـترو تـه اثر ڪيو جو پاڻ صوبي سنڌ جي وڏي وزير ۽ صوبي سنڌ جي مسـلم ليـگ جي صـدر هونـدي بـه پنهنجي وزيرن سميت ڪراچي کي مرڪز جي حوالي ڪـرڻ ڪان انڪار ڪيو. مرڪز سنڌ صوبي جي گـورنر سـر غلام حسـين جي مـدد سـان مـير غلام علي ۽ پـير الاهي بخش کي کهڙي جي مخـالفت ۾ اثـاري، سـنڌ ۽ ميمبرن کي ان راءِ جو ڪرڻ ۾ مخالفت ڪـان بـاز اچڻ لاءِ موڪليو. پر هـو اڪـثريت حاصـل ڪـري نـه سگهيا. (30) مرڪز سر غلام حسين کي حڪم ڪيو ته کهڙي جي وزارت ڊسـمس ڪـئي وڃي ۽ ان جي جاءِ تي پـير الاهي بخش کي وزيـراعليٰ مقـرر ڪيـو وڃي. جنهن ڪــري اپريــل 1948ع تي کهــڙي کي وزيــراعليٰ جي عهــدي تــان هٽــائي مٿس ”ســنڌ اسپيشــل ڪائونســل“ جي آرڊيننس نمــبر 2 هيٺ ڪيس هلايو ويو. (31)

پير الاهي بخش وزيراعليٰ ٿيڻ شرط سنڌ اسـيمبلي جي منظـوري ڪـان سـواءِ ڪـراچي کي مرڪـز جي حـوالي ڪـري ڇـڏيو. (32) ۽ عارضـي طـرح سـنڌ دشمن پنهنجي چال ۾ ڪامياب ويا.

ڪــراچيءَ جي جـدائي جي قاضـي صـاحب سـخت مخالفت شروع ڪئي. جنهن ڪـري پـير الاهي بخش وزرات اعليٰ جـو عهـدو سـنڀالڻ سـان ئي قاضـي

صاحب سندس چئن ٻين عزيزن تي ڌاڙي جو
ڪيس داخل ڪرائي، کين جيل اماڻي ڇڏيو.
قاضي صاحب جن جڏهن جيل مان آزاد ٿي آيا ته
وري اچي پنهنجي ڪم ڪي لڳا. زميندارن ڌارين
پنهنجي راهه مان هيءَ رنڊڪ هٽائڻ لاءِ هميشه
آرام سکون سان ملڪ جي پيئڻ ڪرڻ لاءِ قاضي
صاحب کي مارائڻ جو منصوبو سٽيو. 1948ع جي
آخري مهينن سندن گهر ڌاڙيل موڪليا ويا. جن
کي حڪم ڪيو ويو ته ڌاڙي جي بهاني سان وڃي،
قاضي فيض محمد کي قتل ڪري اچو. هڪ رات
ڌاڙيل قاضي صاحب جي گهر گهڙيا. پر اتفاقاً
قاضي صاحب جن بچي ويا. ڌاڙيلن گهر گهڙي ڦر
ڪئي، زيور ڪنيا. قاضي صاحب جي ماءُ کي لٺين جا
ڌڪ هنيا سندن پاڇائيءَ کي ايترو ماريو جو
سندس پيٽ ٻار مري ويو. قاضي صاحب جي زال
کي پڻ سخت مارڪٽ ڪئي وئي. هي واقعو انهن
ڏينهن ٿيو، جڏهن قاضي صاحب جن اجا مسلم
ليگ جي سينٽرل ڪاميٽي جا ميمبر هيا. قاضي
صاحب جن لکن ٿا ته: ”منهنجو ڏوهه صرف اهو هيو
ته، مون گهريو ٿي ته هندڪيون زمينون سنڌي
هارين کي ملن.“ (33)

مسلم ليگ کان علحدگي

مرڪزي حڪومت جي اهڙين چالبازين مسلم
ليگ جي وڏيرن جي اهڙن سنڌ دشمن سازشن کان
قاضي صاحب جن ڏاڍو بيزار ٿيا پاڻ مسلم ليگ

چــڏي ڪنهن پــئي پليٽ فــارم تــان ڪم ڪــرڻ لاءِ سوچڻ لڳا.
قاضــي صـاحب، جن مڪمـل طـرح مسـلم ليـگ ان وقت چــڏي، جــڏهن 1950ع ڌاري پــير الاهي بخش جي خالي ٿيل جاءِ تي ضمني چونـڊ ٿيڻ واري هـئي. □ صوبي سنڌ مسـلم ليـگ جـو صـدر کهـڙي پنهنجي سالي عبدالطيف پنهور کي بنـا مقـابلي چونـڊائڻ لاءِ مخالفت □ بيئـل اميـدوارن ڪامريـڊ جتـوئي، شـفيع محمد آخوند □ ٻين کي غير قانوني نموني فارم پرڻ نه ڏنو. (34) پاڻ ليگ بـابت لکن ٿـا تـه، ”جلـد سـنڌ جي ظـالم وزيـرن جي ڪـڌن ڪرتـوتن ڪـري ليـگ چڏٽي پئي □ جيلن جي دروازن کي ڪڙڪائٽو پيــو.“ (35)
مسلم ليگ مان سـندن نڪـرڻ ان ڳالهـه جـو واضـع اعلان هيـو تـه پـاڻ ڪنهن بـه قيمت تي مسـلم ليـگ جي قــومي تصــور ســان متفــق نــه هيــا □ پــاڻ ايمانداريءَ سان چاٽي رهيا هئـا تـه مسـلم ليـگ جـو هيءُ فلســفو □ خيــال، سازشــون □ مڪــاريون، چــالاڪيون □ چالبــازيون ســنڌ ديس کي اڳــتي هلي تباهيءَ □ بربـاديءَ جي اونهي غار □ اڇلي ڇڏيندين. جتي اسان مڙني سنڌين کي هٿ مهٽٽا پوندا. قاضي صاحب جي اڳين خيالن □ نظرين □ وڏي تبديلي آئي □ پاڻ پنهنجي ماضيءَ □ ڪيل ڪم تي نهايت پڇتايو. پاڻ پنهنجن نظرين □ خيالن □ ڦير اچڻ ڪان پوءِ لکن ٿا ته، ”اسان نـه تـه ڪنهن پروگـرام واسـطي □ نـه اهڙي ليڊر شپ هيٺ □ اهـڙي قربـانيءَ سـان آزادي حاصل ڪئي. جيئن دنيا جي ٻين ملڪن آزادي حاصل

ڪئي. ڇو ته هنن وٽ مخصوص پروگرام هو. جنهن
کي هنن مروج ڪرڻ گهريو ٿي. پيو ته ليڊرشپ
سچي ۽ باهه مان نڪتل هئي ۽ ٿيون ته هنن وڏين
قربانين سان يعني رت ڏئي آزادي ورتي. پر هتي ان
جي ابتڙ ڳالهه هئي. هتي شروعات تعصب سان
ڪئي وئي ۽ انگريزن پنهنجي نقطي نگاهه سان
ايترو ته اسان کي گمراهه رکيو، جو نالي خاطر
آزادي اسان جي ڳاتي مان ظاهري انگريزن جي
غلاميءَ جو زنجير ڪپي اهڙي ته اوڙاهه ۾ اڇلي
ڇڏيو، جو اڄ ڏينهن تائين اسان سڙندا ۽ پڇندا رهون
ٿا.“(36)
ليگ ڇڏڻ بعد قاضي صاحب جي سياسي نظرين ۾
وڏو انقلاب آيو. پهريان پاڻ مسلم قومپرستيءَ جا
حامي هئا، پر پوءِ جديد نظرئي قومپرستيءَ جا
حامي بنجي پيا. هتي جڏهن هندو مسلم ٻه قومي
نظرئي تي اردودانن اهو تاثر ڏيڻ شروع ڪيو ته
سنڌ، بنگال، سرحد، بلوچستان ۽ پنجاب جي زمين
مسلم قومپرستيءَ ۽ مسلم ملڪ جي بنياد تي
هندستان مان آيل مهاجرن جي ملڪيت آهي ۽ اردو
هن ملڪ جي واحد قومي زبان آهي. جنهن کي ٻين
زبانن کي ختم ڪري پاڻ کي قائم ۽ دائم رکڻو آهي.
قاضي صاحب جن اردو ڳالهائيندڙن جي ان نظرئي
جي شديد مخالفت ڪئي ۽ پاڻ اردو دانن جي انهن
دعوائن کي ڪوڙ، فريب ۽ ڌوکو سڏيو. (37)
پاڻ پنهنجي مضمون ۾ پاڪستان جي جوڙجڪ ۽
ورهاڱي بابت تفصيلي لکن ٿا ته؛ ”جناح جي 14
نڪتن موجب هندستان جي مسلمانن لاءِ حق گهريا

ويا هئا ۾ نه علحده وطن. جيڪي هندن قبول نه ڪيون. شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي صدارت هيٺ هندن مسلمانن جي گڏيل صلح ڪانفرنس ٿي، مگر جدائيءَ جي ڪابه ڳالهه ڪانه هئي. فقط مسلمانن جي حقن جي حفاظت جو مسئلو هو. آخر 1932ع ۾ سنڌ مسلم ليگ ڪانفرنس ٿي، جتي پاڪستان جو تخيل پيش ٿيو ۾ وري لاهور ۾ اهڙو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو. ڪٿي به، ڪهڙي به هنڌ، ڪنهن به ڪاغذ تي اهڙو ذڪر ڪونه آهي ۾ نه هئو ته هندن، سکن کي پنجاب، بنگال، سنڌ ۾ ٻين صوبن مان ڪڍي هندستان جي مسلمانن کي پاڪستان ۾ آباد ڪبو. آهي ڪو خدا جو بندو! جو هنن اردو اخبارن وارن کي سمجهائي ته پاڪستان، هندستان جي سڀني مسلمانن جو گهر ڪونه آهي...... جيڪڏهن پاڪستان فقط مسلمانن جو گهر هئو ته ورهاڱي کان اڳ هيءَ لڏپلاڻ ڇو نه ڪرائي وئي.“ (38)

اهو هو قاضي صاحب جو پاڪستان بابت بعد ۾ تخيل، اهو هو سندن نظريو ۾ اهو هو سندن پروگرام جو نقطي نگاهه. پوءِ پاڻ ان نقطي نگاهه سان ئي اڳتي وڌي ڪم ڪرڻ لڳا.

هاري ڪاميٽي ۾ ان بعد

مسلم ليگ ڇڏڻ بعد، قاضي فيض محمد اڳيان سنڌ هاري ڪاميٽي ئي اهڙو پليٽ فارم هيو، جتان

پنهنجي نظرين جي پرچار ڪري ٿي سگهيو. پنهنجي آدرشن کي عملي جامو پهرائي ٿي سگهيو. پاڻ هاري ڪاميٽيءَ ۾ ڪافي عرصي کان ڪم ڪري رهيا هئا. جڏهن پاڻ وري هاري ڪاميٽيءَ ۾ سرگرم ٿي ڪم ڪرڻ لڳا ته ڪاميٽيءَ جي ڪارڪنن، سندن اعلیٰ صلاحيتن مان فائدو حاصل ڪرڻ لاءِ کين 1951ع ۾ هاري ڪاميٽيءَ جو صدر چونڊيو. پاڻ ان عهدي تي 1953ع تائين ٻه سال ڪم ڪندا رهيا. (39) ان عرصي ۾ هارين جي ڀلائيءَ ۽ بهبود لاءِ ڪيئي ڪم سرانجام ڏنن. هاري ڪاميٽيءَ ۾ رهڻ دوران کين سنڌ جي وڏي وزير محمد ايوب کهڙي 1951ع ۾ قيد ڪرايو ۽ کين ڪنڊياري تعلقي جي لاڪپ ۾ بانڌي رکيو. (40) جيئن پاڻ هارين جي حقن لاءِ جدوجهد کان باز رهن. پنهنجي صدارت جي دور ۾ پاڻ هندن جون ڇڏيل زمينون، جن تي زميندار ۽ ڏاريا قبضو ڪري رهيا هئا، اهي هارين کي الاٽ ڪرائي ڏنائين. سنڌ هاري ڪاميٽي طرفان بي زمين زمين هارين کي زمينون ڏيارڻ لاءِ ڪوششون تيز ڪيائين. جڏهن هاري ڪاميٽي طرفان اڌواڌ بٽئي جي تحريڪ شروع ٿي ته ان کي ڪامياب بنائڻ ۾ ٻين سان گڏ قاضي صاحب جو پڻ وڏو هٿ هيو. ان کان سواءِ ٽيننسي ايڪٽ جو قانون پاس ڪرائڻ واري عمل دوران ڪامريڊ جتوئي سان گڏ، قاضي صاحب ٻانهن ٻيلي رهيو.

قاضي صاحب، ان دور ۾ سانگهڙ ۽ نواب شاهه ضلعي ۾ هاري حقدار تحريڪ شروع ڪئي. هارين کي صحيح، صاف ٻٽيون ۽ ٻيا هارپ جا حق

ڏياريائين. جڏهن پاڻ هاري ڪاميٽي جا صدر هيا ته ”سنڌ ايگريڪلچرل ڪميشن“ ٺاهي وئي. ان جي سب ڪاميٽي تي قاضي صاحب سان گڏ جي ايم سيد □ ميران محمد شاهه ميمبر طور ڪنيا ويا.

هن سب ڪاميٽي مٿان ڪم رکيو ويو ته هو سنڌ جي خانه بدوش قبيلن، هارين، مزدورن، پناهگيرن □ ٻين رولو ماڻهن جي مستقل آبادڪاري لاءِ □ کين هميشه دائمي ڳوٺن □ رهائڻ لاءِ بل تيار ڪري.

قاضي صاحب، جڏهن هاري ڪاميٽي □ هئو ته سندن اختلاف ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي سان به ٿي پيا هئا. جيڪي مذهبي نوعيت جا هئا. قاضي صاحب جيئن ته مذهبي قسح جو ماڻهو هئو □ پاڻ مڪمل سوشلسٽ خيالن جو ڪونه ٿي سگهيو هو. ان ڪري پورهيتن لاءِ ڪم ڪندي، ڪائنس اڻ ڄاڻائي □ ڪيئي غلطيون به ٿي ويون. سندن سوچ □ فڪر تي علامه آءِ آءِ قاضي جي فڪر □ فلسفي جو وڏو اثر هو. ان ئي اثر ڪري پاڻ پورهيتن جو حامي □ مددگار ته هئو پر پاڻ سندن ڇو ٽڪاري لاءِ مارڪسي-ليتي نقطي نگاهه وارو سائنسي ڏڳ وٺي ڪونه سگهيو هو. علامه صاحب سان گهڻو رهڻ ڪري پاڻ ذهني مونجهارن جو شڪار رهندو آيو. انهن مونجهارن هاري ڪاميٽي □ پڻ پنهنجو ڪم ڪري ڏيکاريو. (41) پاڻ ڪلجهه وقت لاءِ ڪامريڊ حيدربخش جتوئي سان اختلاف ڪري علاءَ الدين سمي سان گڏجي وجي، ”اسلامي هاري ڪاميٽي“ ٺاهين. پر ترت ئي کين سمجهه اچي وئي □ اسلامي هاري ڪاميٽي جا پرڪار پڌرا ٿيڻ لڳا. پاڻ پنهنجي

غلطي جو ازالو ڪندي وري اچي ڪامريڊ جتوئي سان شامل ٿيو. (42) ان بعد ڇاڻ ڪڏهن به ڪامريڊ سان اختلاف ڪونه ڪين نه ئي ڪو ماڻهو ڪين ان حڪمت عملي تان ڦيرائي سگهيو.

<u>آل پاڪستان عوامي جماعت:-</u> قاضي صاحب جن جڏهن هاري ڪاميٽي هيا ته ان وقت عوامي جماعت مرڪزي سياست سٺو ڪردار ادا ڪري رهي هئي حڪمران پارٽي جي مخالفت وطن جي خوشحالي لاءِ پاڻ پتوڙي رهي هئي. جڏهن قاضي صاحب جن ڏٺو ته هي جماعت جديد قومي نظرئي جي جماعت ڪندڙ هئي صوبن کي صوبائي خدمختياري وٺي ڏيارڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهي هئي. ٻيو ته هن پارٽي جو اقتصادي معاشي پروگرام پورهيتن جي ڀلائي وٽان هو. ان ڪري پاڻ هن تنظيم شامل ٿيا ته جيئن مڙني صوبن جا ترقي پسند گڏجي ملڪ وڏيرا شاهي جاگيردار طبقي جو تختو اونڌو ڪري هڪ سوشلسٽ معاشرو تعمير ڪري سگهجي.

قاضي صاحب، بحيثيت هڪ ميمبر جي، عوامي جماعت سٺو ڪم ڪري ڏيکاريو پنهنجي علائقي عوامي جماعت کي خاصو مقبول ڪيو. پر جلد ئي سرڪار، عوامي جماعت جي وڌندڙ مقبوليت کي نقصان رسائڻ ترقي پسندن جي اتحاد کي ٽوڙڻ لاءِ عوامي جماعت جي ليڊرن کي ڪارڪنن کي گرفتار ڪري جيلن بند ڪيو.

انهن ڏينهن ميان افتخاري الدين ”آزاد پاڪستان پارٽي“ ناهي. ميان افتخار مڙني قومپرست

ڪـــارڪنن کي هن پـــارٽي ۾ شـــريڪ ڪـــرڻ جي
ڪوشـش ۾ هـو تـه ٻين ڪـارڪنن سـان گـڏ قاضـي
فيض محمد به ميان افتخـار جي پـارٽي ۾ شـموليت
اختيار ڪري ڪم ڪرڻ لڳـو. (43) ڇـو جـو ان وقت
عوامي جماعت جو ڪم مڪمل نموني بند ٿي چڪــو
هـو ۾ سـرڪار، عـوامي جمـاعت جي ڪـارڪنن کي
اک ۾ رکيو ويٺي هئي.
<u>سـنڌ عـوامي محـاذ:-</u> جـڏهن اپـيرل 1953 ۾ ٿين
ليجسليٽيو اسيمبلي جي چونڊ ڪرائي وئي تــه 17
مــارچ 1953 تي چنــد ڪــارڪنن حڪمــران پــارٽي
مسلم ليگ جي مخالفت ۾ هڪ گـڏيل پروگـرام جي
بنيـاد تي ٻين سـنڌ جي تـرقي پسـند جمـاعتن سـان
گڏجي ”سنڌ عوامي محاذ“ قـائم ڪـري چونـڊ لـڙڻ
جو فيصلو ڪيو. هن محاذ جي قائم ڪرڻ جو مقصد
سنڌ ۾ پاڪستان اندر جمهـوري حڪـومت جي قيـام
لاءِ ڪوشــش ڪــرڻ هــئي. (44) ننــڍن صــوبن کي
صــوبائي خــود مختيــاري ونــرائي ڏيڻ لاءِ ڪوشــش
ڪـرٽي هئي. جيڪي نقطا قاضي صاحب جي بنيــادي
اصولن ۾ سياسي پاليسي توڙي سنڌ هاري ڪـاميٽي
جي پروگرام سان ملندڙ جلندڙ هئا. ان ڪري قاضي
صاحب، پنهنجي پارٽي سنڌ هاري ڪاميٽي سـان گـڏ
هن متحده محاز ۾ شريڪ ٿيـو. هن محـاز ۾ عـوامي
جماعت، آزاد پاڪستان پارٽي ۾ عويم ليگ جي سـنڌ
شاخن پڻ شموليت اختيار ڪئي ۾ گـڏجي اليڪشــن
۾ اميدوار بيهاريا. (45)
قاضـي فيض محمـد هن محـاذ ۾ سـرگرم ڪـارڪنن
جيان ڪم ڪندورهيو ۾ پـاڻ محـاذ جي پروگـرام کي

وڏ ڪان وڏ ماڻهن تـائين پهچـائڻ لاءِ ڪوششـون ونڻ لڳو. مڙني مخلص ڪارڪنن جي همت سان عوامي محـاذ جي ٽڪيٽ تي 7 ميمـبر چونـڊجي آيـا سـنڌ اســيمبلي مخـــالف بئنچن تي ويٺـــا. (46) هنن ميمبرن سـنڌ اسـيمبلي ويهي سـنڌ جي حقن جي بچاءُ لاءِ آواز بلند ڪيو مخالفن ڪي سـنڌ جي حقن جي حاصـلات لاءِ متحـرڪ ڪيـو. هنن ميمـبرن سـنڌ جي حقن جي حفاظت لاءِ، ڪـراچي جي واپسـي لاءِ ٻين سـنڌ جي اهم مسـئلن لاءِ سـنڌ اسـيمبلي ٺهراءُ پاس ڪرايا.

<u>عوامي محاذ ڪنوينشـن:-</u> اليڪشـن ٿيڻ بعـد قاضـي صـاحب عـوامي محـاذ جي پهـرين ڪنوينشـن نـواب شاهه سڏائي. ان محاذ جو دستور ڪرايو ويو محاذ ڪي جماعتي صورت ڏياري وئي. ان ڪنوينشن شـيخ الميج سـنڌي ڪي محـاذ جـو صـدر قاضـي صاحب ڪي سيڪريٽري جنرل مقرر ڪيو ويــو. (47) هي ڪنوينشن 26-27 آڪٽوبر 1953 نواب شـاهه سڏائي وئي قاضـي صـاحب ڪي ڪنوينشـن جـو چيئرمين مقرر ڪيو ويو.

هن ڪـانفرنس سـڏائڻ جـو اصـل مقصـد سـنڌ ڪي آئيـني حـق ڏيـارڻ سـنڌ صـوبي جي خودمختيـاري بحال ڪرائڻ هئي. هن ڪنوينشن پوري ملڪ مـان ڪافي وڏا وڏا ليڊر ڪارڪن پهتـا. سـنڌ پاڪسـتان جي مسئلن تي ڪلي دل سان ڳالهـايو ويـو ڪيـئي قراردادون پاس ڪيـون ويـون. (48) هي ڪنيونشـن ڪـرائڻ ان جـو مڪمـل انتظاسـم رکڻ ان ڪي

ملڪي سطح تي ڪامياب بنائڻ قاضي صاحب جو وڏو ڪارنامو هو.

*　*　*

ون يونٽ ٽوڙ تحريڪ

پاڪستان جي حڪمران ڌر، هميشه کان پنهنجي طبقاتي مفادن کي بچائڻ لاءِ □ عوامي احتجاج کي روڪڻ لاءِ ملڪ مٿان بدترين قسم جي آمريت مڙهندي آئي آهي. خاص ڪري ننڍن صوبن جي پيڙيل □ پوئتي پيل ذهني طرح اڳتي وڌيل عوام جي سجاڳي، سندن ايڪي □ اتحاد □ پنهنجن حقن جي حاصلات لاءِ جنگ رجعت پرست طبقي جي ننڊ حرام ڪري ڇڏي آهي. ان ڪري رجعت پسند طبقا □ انهن جا ساٿياري وڏي صوبي □ هڪ مخصوص قسم جي اقليت جا مفاد سلامت رکڻ □ ڪين ننڍن صوبن جو ڪلئي نموني استحصال □ ڦرلٽ ڪرڻ جي لاءِ قانوني جواز ڳوليندا رهيا آهن. هنن ننڍن صوبن جي استحصال کي وڌيڪ هم گير ڪرڻ لاءِ

ضروري سمجهيو ته صوبن جا سڀ اختيار پاڻ وٽ هٿيڪا ڪري، انهن جي معيشيت تي ڪنٽرول ڪري، ملڪ ۾ انتظامي طرح مضبوط مرڪز قائم ڪيو وجي ۽ ڏنڊي جي زور تي ننڍين قومن کي پنهنجون بيٺڪيتون سمجهي، اتي بدترين قسم جي آمريت مڙهي وجي، جيئن ننڍن صوبن ۾ خاص ڪري اوڀر پاڪستان ۾ عوامي احتجاج نه وڌي سگهي. ۽ ان ئي مقصد لاءِ حڪمران ڌر 1954 ۾ اولهه پاڪستان جي چئني صوبن کي ملائي ونيونٽ قائم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ان مان حڪمران ڌر کي هڪ فائدو اهو ٿيو جو مغربي پاڪستان ۾ سمورا صوبا مرڪزي انتظاميه جي ڪنٽرول هيٺ اچي ويا ۽ ڪين دٻائڻ ۾ سندن ڦرلٽ ڪرڻ آسان ٿي پئي. ٻيو ته اولهه ۾ اوڀر پاڪستان هڪ جهڙي يونٽن ۾ ورهائي، اوڀر پاڪستان جي عددي اڪثريت کي ختم ڪرڻ ۽ اتي جي جمهوري ۽ عوامي هلچل کي ڪچلڻ لاءِ جواز پيدا ڪيو ويو. حڪمران ڌر ونيونٽ قائم ڪري، ننڍن صوبن جي ڌار قومي وجود، سياسي ۽ اقتصادي مفاد ختم ڪري، مسلم قوم جي بنياد تي انهن کي وڏي صوبي ۾ ٻاهران آيلن جي استحصال لاءِ ڪليو ڇڏي ڏنو. خاص ڪري سنڌ جي وطني حيثيت ختم ڪري اتي ٻاهريان ماڻهو آباد ڪري سنڌين کي اقليت ۾ آڻڻ شروع ڪيو. سنڌ جي بيراجن جون زمينون، هتان جو نوڪريون، ڪارخانا پنهنجي هٿ وس ڪري انهن تي ڌارين کي مسلط ڪرڻ شروع ڪيو.

ننڍن صوبن ۾ خاص ڪري سنڌ جي مـاڻهن هن ظلم خلاف دانهـون ۽ ڪوڪـون ڪيـون، رڙيـون ۽ واڪـا ڪيا، پر ڪنهن بـه ڪجهـه ڪين ٻـڌو، سـنڌ دنيـا جي تختي تان ختم ڪـئي وئي سـنڌ جي وزيـر اعليٰ پـير زادي عبدالستار ونيونٽ جي بل جي سخت مخالفت ڪـئي. ان ڪي سـنڌ مٿـان ظلم ۾ ڏاڍ تصـور ڪيـو. مرڪــزي ســرڪار خــود آئين ســاز اســيمبلي ختم ڪري، وزيراعليٰ جي ايمبلي ۾ اڪـثريت هونـدي بـه هن جي حڪــومت ۽ وزارت ڪي زوري ختم ڪيــو. (49) ونيونٹ دشمن اسـپيڪر مـير غلام عليص ٿـالپر ڪي گرفتار ڪري ٿرپـارڪر جي شـهر مـٺي ۾ بانـدي بڻايو ويصو. (50)

پــيرزادي عبدالســتار جي جــاءِ تي ســنڌ جي هڪ جـاگيردار محمـد ايـوب کهـڙي ڪي وزيـراعليٰ بڻـائي ونيـونٽ جـو بـل 11 ڊسـمبر 1954 تي زوري پـاس ڪرايو ويو. (51)

ونيونٽ جي خلاف سڄي ملڪ انـدر تحـريڪ شـروع ٿي. سنڌ، بلوچسـتان ۽ سـرحد ۾ مخـالفتي جلـوس نڪتـا، مـذمتون ٿيـون، ايڪشـن ڪـاميٽيون ٺهيـون. قاضي فيض محمد 1954 کان ونيـونٽ خلاف هلنـدڙ تحريڪ ۾ شموليت اختار ڪـئي. ان وقت وزيـراعليٰ کهڙو ونيونٽ جي مخالفن ڪي سختي سان دٻـائي ۽ چيپاٽي رهيو هو. پوليس جو تشدد، غنڊن هٿـان حملا ۽ ايذاءَ رساني، قيـد بنـد جـون تڪليفـون، چڱن ڀلن ڪي مٿي تي هٿ ڏياري چڙيا هئـا. ڪوبـه ءڙڪ ٻـاهر ڪڍڻ لاءِ تيار نـه هـو. ان وقت قاضـي صـاحب، جي

ايم سيد، شيخ سنڌي ڪامريڊ جتوئي ونيونٽ خلاف تحريڪ هلائڻ شروع ڪئي.

جي ايم سيد قاضي صاحب، ونيونٽ خلاف عوامي سهڪار هٿ ڪرڻ لاءِ سڄي سنڌ جي دوري جو پروگرام ٺاهيو. پر سرڪار پتي لڳڻ شرط جي ايم سيد کي پنهنجي بنگلي تان گرفتار ڪري ورتو. قاضي صاحب ان هوندي به مايوس ڪونه ٿيو. هيڪل پروگرام مطابق ڪم کي جاري رکندي، پهريون جلسو ڪراچي ڪيائين. ان بعد پاڻ جيپ سوار ٿي ساري سنڌ اندر ونيونٽ خلاف پرچار شروع ڪين. قاضي صاحب ونيونٽ خلاف ڪراچي، ٺٽي، ڪوٽڙي، حيدرآباد، نواب شاهه، دادو، قمبر، رتيديري لاڙڪاڻي جو دورو ڪيو. سندن جلسن هزارين ماڻهو شريڪ ٿيڻ لڳا. جن جو جوش جذبو، همت ولولو ڏسي حڪومت جا وار ڪانڊارجي ويا. قاضي صاحب جي تحريڪ سنڌ دشمنن جون متيون منجهائي ڇڏيون. جڏهن پاڻ لاڙڪاڻي پهتا ته لاڙڪاڻو ايوب کهڙي جو شهر هوندي به سندن جلسي پلٽجي پيو. هزارين ماڻهو ڪٺي ٿي ويا. ونيونٽ خلاف فلڪ شگاف نعرا لڳندا رهيا. سندن جذباتي تقرير ونيونٽ جي قهري ڪوٽن کي لوڏي ڇڏيو. حڪومت جي مشنري ٿرٿلي اچي وئي. حڪومت اتي ئي قاضي صاحب جي دوري کي ختم ڪرائڻ ڪين ڪاٿ هٿائڻ جو منصوبو سٽي ورتو. وزيراعليٰ کهڙي، لاڙڪاڻي جي ڪليڪٽر انور عادل کي سڏو حڪم ڪيو ته قاضي صاحب کي گرفتار ڪيو وڃي.

ڪليڪٽر رات جو 11 بجي پبلڪ سيفٽي ايڪٽ تحت ڪين قيد ڪيو. (52) قاضي صاحب کي رات جو گرفتار ڪري لاڙڪاڻي کان سکر نيو پئي ويا. پوليس سنڌ جي هن عظيم سپوت کي تڪليفون ڏئي جهڪائڻ لاءِ سياري جي چِٽي موسم ۽ ٽرڪ جي مٿان کلي هوا ۾ وهاريو. سفر ڪندي رستي ۾ هڪ وڻ جو ڏار اچي سندن مٿي سان ٽڪرايو. جنهن ڪري کين مٿي ۾ اونهو زخم رسيو ۽ پاڻ رت ڳاڙيندا سينٽرل جيل پهتا. (53)

قاضي صاحب، جڏهن قيد هو ته دوران سينيٽ جي ميمبرن جي چونڊ ٿي ته پاڻ جيل ۾ هوندي به ان جا ميمبر چونڊجي ويا. قاضي فيض محمد، پنهنجي گرفتاري خلاف هاءِ ڪورٽ ۾ رٽ داخل ڪئي. پوءِ کين هاءِ ڪورٽ جو حڪم تي آزاد ڪيو ويو. جيل مان آزاد ٿي آيا ته وڪالت جو ڌنڌو هيٺ مٿي ٿي چڪو هو. ان ڪري پاڻ ٽن مهينن لاءِ سنڌ کان ٻاهر انگلنڊ، جرمني، فرانس، اٽلي، يونان، ترڪي ۽ مصر جو دورو ڪرڻ ويا. (54)

ونيونٽ کي ڪنهن اثرائتي عمل تحت ختم ڪرائڻ لاءِ ۽ سنڌ جعي ملڪي حيثيت وري بحال ڪرائڻ لاءِ سنڌ جا وطن دوست اڳواڻ سرگرم عمل رهيا. 29-30 آڪٽوبر 1955 ۾ ڪامريڊ جتوئي، جي ايم سيد ۽ قاضي صاحب جي گڏيل ڪوشش سان "سنڌ ائنٽي ونيونٽ فرنٽ" ٺاهيو ويو. هن فرنٽ جو سيڪريٽري ڪامريڊ جتوئي کي مقرر ڪيو ويو ۽ قاضي صاحب ۽ ٻيا ان جا سرگرم ڪارڪن ٿي ڪم ڪرڻ لڳا ۽ ونيونٽ خلاف راهه هموار ڪرڻ لاءِ پاڻ

دوري ڪـرڻ جـو پروگـرام رٿين. (55) اهـڙي طـرح ونيونت خلاف قاضي صـاحب ۽ ٻين سـنڌ جي عظيم اڳواڻن فيصله ڪن جدوجهد ڪري سنڌ دشــمنن جي ناپاڪ سازشن کي عوام آڏو اگهـاڙو ڪـري، عـوامي سهڪار هٿ ڪري ورتو.

عوامي ليگ ۽ نعپ

قاضـي فيض محمـد، ونيـونت خلاف، پاڪسـتان جي وڏي صــوبي بنگــال جي حمــايت حاصــل ڪــرڻ لاءِ عوامي ليگ سان ڳالهيون. جيئن بنگالين کي پنهنجــو همدرد ٻڌائي، تحـريڪ کي هم گـير ڪـري سـگهجي. ان وقت عــوامي ليــگ جــو صــدر شــهيد حســين ســهروردي ۽ جــنرل ســيڪريٽري محمــود الحــق

عثماني هيو. ان لاءِ قاضي صاحب، عوامي ليـگ جي ســيڪريٽري جــنرل جي دعـــوت تي 1955 ڌاري پنهنجن پين ساٿين غلام محمد لغاري ۾ مـير رسـول بخش ٽالپر سان گڏ عوامي ليگ ۾ شامل ٿيو. (56)
پاڻ عوامي ليگ ۾ وڃڻ شـرط سـنڌ ديس جـا مفـاد بنگال جي ليڊرن آڏو آندا ۾ کين اولهه پاڪستان جي ننڍن صـوبن جي مسـئلن کـان وقـف کـيو. عـوامي ليـگ، هتـان جي ليـڊرن جي اثـر هيٺ اچي، پهريـان ون يونٽ جي مخـالفت کـئي ۾ ونيـونٽ خلاف هلنـدڙ جدوجهـد ۾ ننـڍن صـوبن سـان ڀرپـور تعـاون کـيو. قاضي صاحب کي عوامي ليگ جي مرڪزي اڳــواڻن سنڌ لاءِ جنرل سيڪريٽري مقرر ڪيو. (57)
قاضي صاحب سـڄي سـنڌ ۾ عـوامي ليـگ طرفـان ونيونٽ جي مخالفت ۾ جلسن جو انتظام ڪيو. مــير پور خاص ۾ ڪامريڊ غلام محمـد لغـاري جي تعـاون سان عاليشان ڪانفرنس ڪين. (58)
سن 1955 ۾ جڏهن قاضي صاحب جن عوامي ليـگ ۾ هيا ته ان وقت ونيـونٽ جي حـامي، سـنڌ دشـمن جاگيردار محمد ايوب کهڙي پاڻ کي ســانگهڙ ۾ هڪ خالي ٿيل جـاءِ تـان سـنڌ اسـيمبلي جي ميمـبري لاءِ چونڊائڻ لاءِ فارم ڀرايو. ان وقت کهــڙي جــو ملڪ ۾ اهڙو دٻاءُ قائم هيو، جو ڪوبه ماڻهو سندن سـامهون اميدوار بيهڻ لاءِ تيار ڪونه هو. پر اهو قاضي صاحب جو جگر هيو. جو ان وقت جي فرعون آڏو جــرئت ۾ همت سـان اچي عـوامي ليـگ جي ٽڪيٽ تي فـارم ڀــرائڻ لاءِ ســانگهڙ پهتــو. (59) پــاڻ کهــڙي ســان مقابلي ۾ بيهڻ بابت لکن ٿـا تـه، ”دل ۾ چيم تـه هي

سنڌ جو دشمن بنا ڪنهن مقابلي جي چونڊجي وڃي ۽ سڄي دنيا کي ٻڌائي ته هي سنڌ جو مقبول ليڊر آهي ۾ سنڌ ونيونٽ جي فائدي ۾ آهي، هي اسان جي وڏي بي عزتي ٿيندي.“ (60)

قاضي صاحب نامينشن پيپر ڀرائڻ لاءِ اتي پهتو. کهڙي ۾ پير علي محمد راشدي آءِ جي عيسائي کي چئي قاضي صاحب کي پوليس هٿان اغوا ڪرايو. پوليس قاضي صاحب کي اغوا ڪري مٿن تشدد ڪيو ۾ کين هڪ گاڏي ۾ ويهاري 15-50 ميلن جي مفاصلي تي شهر کان ٻاهر جهنگ ۾ ڦٽو ڪري آيا ۾ اهڙي طرح کهڙو بنا مقابلي ڪامياب ٿي ويو. (61)

قاضي صاحب، ڪنهن به طاغوني طاقت کان نه ڊڄي، وزير اعليٰ کهڙي تي شهداد پور ۾ اغوا جو ڪيس داخل ڪيو. جڏهن قاضي صاحب، ڪورٽ ۾ شنوائي تي حاضر ٿيڻ لاءِ اچي رهيو هو ته کهڙي شهداد پور جي سڄي شهر کي پوليس جي گهيري ۾ آڻي ڇڏيو. جنهن ڪري پوليس قاضي صاحب کي شهر جي ٻاهران روڪي ڇڏيو. پاڻ ڪورٽ تائين پهچي نه سگهيا ۾ ڪيس کي نيڪال ڪيو ويو. ان بعد قاضي صاحب ان ظلم خلاف هاءِ ڪورٽ ۾ اچي اپيل داخل ڪئي. ان وچ ۾ کهڙو، قاضي صاحب سان مليو ۾ کيس ڌمڪي ڏني ته، ”قاضي، تون مون تي ڪيس ڪرڻ کان نه ٿو مڙين، مان توکي سخت تڪليف ۾ وجهندس.“ (62)

کهڙي، قاضي صاحب تي هڪ ڪوڙو ڪيس ڪرايو ته، قاضي صاحب جن نواب شاهه ۾ هڪ غير قانوني جلسو ڪرايو هو ۾ ان ۾ چيو هئائين ته،

”خان عقار خان هوڏانهن تيار ٿي پيـو اچي، هيـڏانهن
حُر اٿي رهيا آهن. اچو تـه پاڪسـتان کي ختم ڪـرڻ
لاءِ جهاد ڪريون.“ (63) پوليس فريادي ڪــئي وئي.
بنا شـرح جي وارنٽ نڪتـا، قاضـي صـاحب جن پـاڻ
کي هاءِ ڪورٽ جي حوالي ڪري ضـمانت جي گهـر
ڪئي سندن ضمانت ٿي وئي. ڪيس ڪوڙو نڪتــو
 قاضي صاحب جي جند ڇٽي.

انهن ڪيسن دوران عوامي ليگ جي مرڪزي اڳواڻن
شهيد سهروردي شيخ مجيب الرحمان جـو سـندن
سان مڪمل سهڪار5 تعاون رهيـو. عـوامي ليگي
ڪـارڪنن پنهنجي جـنرل سـيڪريٽري جي ڪلي مـدد
ڪئي. هوڏانهن کهڙو نه صرف سـڄي پاڪسـتان پـر
ذري گهٽ سـڄي دنيـا بـدنام ٿيـو. آمريڪـا جيص
اخبارن کهڙي کي ”گئنگسٽر آف پاڪستان“ ڪوٺيــو.
(64)

پـاڻ جـڏهن عـوامي ليـگ هيـا تـه سـندن ان جي
رهنمـائن سـان ان ڳالهـه تي اختلاف ٿي پيـا تـه هـو
ونيونٽ جا حامي بڻجي پيا هئا. سـندن عمـل فعـل
مان هتان جي ننڍن صوبن کي شـديد نقصـان پهچي
رهيو هو. عوامي ليگ جو اڳـواڻ سـهروردي، جيڪـو
ان وقت ملڪ جو وزير اعظم هيو. اهـو ونيـونٽ جي
حـامي اسـڪندر مـرزا جي ڳـاليهن اچي سـندن
مغربي پاڪستان جي وحـدت جي نظـرئي جـو قـائم
بنجي، ونيونٽ جـو حمـايتي بڻجي پيـو. (65) قاضـي
صاحب پيا مغربي پاڪستان جا ليڊر عوامي ليگ
ان لاءِ شامل ٿيـا هئـا تـه بنگـال جي حمـايت حاصـل
ڪري، ونيونٽ ٽوڙائي صوبائي حق حيـثيتون بهـال

ڪرائجن. ان ڪري ڪين عوامي ليگ جي ان پاليسي ڏاڍو رنجايو پاڻ عوامي ليگ وڌيڪ رهڻ مناسب نه ڄاتن.
سهروردي پنهنجي ورڪنگ ڪاميٽي جي 25 مصيمبرن جي گڏجاني پنهنجي وزير اعظم هائوس ڪوٺائي. جيئن ته قاضي صاحب ان ڪاميٽي جو ميمبر هو، ان ڪري گڏجاڻي شريڪ ٿيو. سهروردي پنهنجي بچاءَ هڪ ڊگهي تقرير ڪئي. (66) هن آمريڪا جي طرفداري ڪئي ونيونٽ جي حمايت ڪئي. (67) ان وقت ڀاشاني جهڙا چوٽي جا ليڊر به موجود هئا، پر ڪنهن کي به همٿ نه ٿي جو وزيراعظم جي گهر هوندي، ان ان جي مخالفت تقرير ڪري، نيٺ قاضي صاحب کان اهو برداشت نه ٿي سگهيو پاڻ سهروردي کي جواب ڏنن. ان بعد ئي پارٽي ڇڏڻ جو فيصلو ڪين. ان تقرير بابت قاضي صاحب جن لکن ٿا ته، ”منهنجي گروهه مون کي سهروردي کي جواب ڏيڻ لاءِ چيو. مان پنهنجي تقرير ڏاڍو تلخ هوس.“ (68)
<u>آل پاڪستان نيشنل عوامي پارٽي:-</u> جڏهن مولانا ڀاشاني ٻيا حسين شهايد سهروردي سان اختلاف ڪري عوامي ليگ مان ٻاهر نڪري اچي، پاڪستان نيشنل پارٽي وارن سان ڳالهيون هلائڻ شروع ڪيون. مولانا ڀاشاني، جي ايم سيد، خان عقار شيخ سنڌي سان ڳالهيون هلايون ته نئين پارٽي ٺاهجي، بعد هم خيال ليڊرن ڍاڪا ميٽنگ رکي. ان قاضي صاحب پڻ شريڪ ٿيو. ان ميٽنگ ”آل پاڪستان نيشنل عوامي پارٽي“ ٺاهي وئي. جنهن

جــو صــدر پاشــاني، ســنڌ صــوبي جــو صــدر شــيخ عبدالميج سنڌي ۾ سنڌ جو جنرل سيڪريٽري قاضي فيض محمد کي مقرر ڪيو ويو. (69)
پارٽي طرفـان بنگـال جي پلٽڻ ميـدان ۾ وڏو جلسـو ڪيو ويو. جنهن کي عـوامي ليـگ جي ورڪــرن اچي ڦٽــايو. جن جي بنگـال ۾ حڪــومت هـئي. پــوليس ۽ عوامي ليگ جي ورڪرن ليڊرن کي گهيري ۾ ورتو ۽ جلسي کي درهم برهم ڪيو. سـنڌ ۽ ٻين صـوبن جـا ليڊر جلسي گاهه مان آفيس ڏي روانـا ٿي رهيـا هئـا ته انهن مٿان پوليس حملو ڪيو. ٻين سان گڏ قاضي صاحن کي به بنـدوق جـا ڪنـڌاڪ هـني زخمي ڪيـو ويو. (70)
نعپ جي بنياد وجهرائڻ ۾ قاضي صاحب جـو بـه وڏو هٿ هو. ڊاڪا جي ڪنوينشن ۾ قاضي صاحب اولهـه پاڪستان جي ننڍن صوبن جي خاص وڪالت ڪـئي. پاڻ جڏهن ڊاڪـا کـان سـنڌ پهتـا تـه هـتي دوري جـو پروگــرام ٺــاهي نڪــري پيــا. ســنڌ جي مــڙني وڏن شـــهرن ۾ جلســـا ڪين. خـــيرپور مـــيرس ۾ هڪ ڪانفرنس ڪين، جنهن ۾ جي ايم سيد، شيخ سنڌي، عثمـاني، مولانـا پاشـاني، خـان عقـار ۽ غـوث بخش بزنجو وغيره شريڪ ٿيا. ان بعد وري قاضي صــاحب جن نـواب شـاهه ۾ جلسـو ڪيـو. جنهن ۾ پڻ مٿيـان ليــڊر آيــا. شــهر ۾ تــرڪن تي هڪ وڏو هــارين جــو جلوس ڪڍيو ويو. ان وقت عوامي ليگ، مسلم ليـگ ۽ حڪومت نعپ جي وڌندڙ مقبوليت کان گهبرائجي، انهن جي جســلي کي ڦٽــائڻ، انمهن مٿــان مســلم حملم ڪرڻ شروع ڪيا. نواب شـاهه جي جسـلي ۾

پڻ انهن ماڻهن مخالفت ڪرڻ شروع ڪئي. پر ڀهراڙي جي هزارين هارين آڏو هنن جي دال نه ڳري سگهي، ۽ جلڪسو پنهنجي اوج سان هلندو رهيو. جلسي ۾ ونيونٽ خلاف ۽ ننڍن صوبن جي حقن ۾ بي خوف ٿي ڳالهايو ويو. ان بعد وري نعپ طرفان هڪ وڏي هاري ڪانفرنس لنڊي شهر ۾ ڪئي وئي. هن ڪانفرنس ۾ پڻ مولانا پاشاني شرڪت ڪئي. (71)

جڏهن 9 نومبر 1957 تي مولانا پاشاني صدر نعپ سنڌ ۾ نواب شاهه جي دوري تي آيو ته قاضي فيض محمد پنهنجي آجيائي تقرير ۾ پاشاني جي سامهون سنڌ جي بلائي ۽ بهتري لاءِ ڪجهه سوال رکيا ۽ پاشاني کي چيو ته سندس پارٽي سنڌين جي حقن ۽ گهرجن لاءِ آواز اٿاريندي ته سنڌ جا ماڻهو هن پارٽي کي قبول ڪندا ۽ ان جو ساٿ ڏيندا ته اسان ڪنهن به حالت ۾ ان پارٽي ۾ نه رهنداسين، جيڪا سنڌين جي مفاسدن کي ڇيهو رسائي.

قاضي صاحب، پنهنجي آجيائي خطبي ۾ ونيونٽ گورمينٽ طرفان سنڌ جون زمينون سنڌي هارين کان کسي ڪوڙن ڪليمن وارن کي الاٽ ڪرڻ واري پاليسي خلاف پڻ ڳالهايو ۽ ان قدم کي ننديو. ۽ نعپ جي ليڊرن کي سنڌ ۾ ٿيندڙ ان ظلم خلاف آواز بلند ڪرڻ لاءِ اپيل ڪئي. (72)

<u>عالمي امن ڪانفرنس:-</u> قاضي صاحب، جن جڏهن بعپ سنڌ جا جنرل سيڪريٽري هيا ته ان وقت ڪولمبو (سيلان) ۾ عالمي امن ڪانفرنس گهرائي وئي. ان ڪانفرنس ۾ سڄي دنيا جي ڪاپي ڌر جي

پـارٽين کي دعـوت ڏني وئي. نعپ کي بـه شـموليت جي دعور ملي. قاضي صاحب کي پڻ پارٽي طرفان دعوت ملي. سنڌ مان قاضي صـاحب، جي ايم سـيد ۽ شيخ سـنڌي ان ڪـانفرنس ۾ شـرڪت ڪـرڻ لاءِ سـنپريا. پـر قاضـي صـاحب جي نڪـري وڃڻ بعـد حڪومت کي يـادگيري اچي وئي تـه اهـو تـه سـندن خلاف ڪم پيو ٿئيص. سو ان بـاقي ٻين جي وڃڻ تي بنـدش وجهي ڇـڏي. ان ڪـري ڪولمبـو ۾ نعپ جي اڳـواٽي سـميت پـوري پاڪسـتان جي ڪـاٻي ڌر جي پـارٽين جي اڳـواٽي قاضـي صـاحب کي اڪيلي سـر ڪرڻي پئي.

قاضي صاحب، ڪانفرنس جي هر پروگـرام ۾ سـٺي نموني نهايت جوش خروش سـان بهـرو ورتـو ۽ اتي انگريـــزي ۾ اعليمي امن قـــائم ڪـــرڻ لاءِ پنهنجي خيالن جـو اظهـار ڪين. تقريـر جي آخـر ۾ دنيـا جي هـزارين تـرقي پسـندن اڳيـان پنهنجي پيـاري ٻـولي سنڌي ۾ هي شـعر پـڙهي تقريـر پـوري ڪين. جنهن جو بعد ۾ انگريزي ترجمو ڪري سامعين کي شـــاهه لطيف جي فڪر روشناس ڪين.

”ڪڍي ڪان ڪمان مان، ميان مارج نه مون؛

مون ۾ آهين تون، متان تنهنجو ئي روڪي لڳي.“

قاضـي صـاحب جي هن تقريـر وينلن تي سـٺو اثـر ڇڏيو سڄي دنيـا جي ليـڊرن تقريـرون ڪيـون. انهن مان 6 تقريرون بهرترين قرار ڏنيون ويون. جن مان هڪ قاضي صاحب جي به هئي.

قاضـي صـاحب، ڪولمـبي ۾ ڪيـترن سـنڌي هنـدن سـان مليـو. انهن جـا ڏک درد معلـوم ڪيـائون. انهن

ڪي سنڌ ۽ سنڌي قوم جي حالتن ڪان وقف ڪيائون. ڪين سندن مستقبل بابت ليڪچر ڏنن. ڪيترن ئي اتان جي سنڌين قاضي صاحب جون دعوتون ڪيون. (73)

الاتي تحريڪ

برصغير جي ورهاڱي کان ڪجهه اڳ سنڌي هارين پنهنجي همت ۽ جدوجهد رستي سنڌ اسيمبلي مان اهو بل پاس ڪرايو هو ته سنڌي هندن، هارين جون جيڪي زمينون وياج ۽ قرض جي واپسي جي بنا تي پنهنجي قبضي ۾ ڪيون هيون، سي هارين کي واپس ملڻ گهرجن. اجان ان بل قانوني شڪل ئي نه ورتي هئي جو ورهاڱو ٿي ويو. هتان جي هارين نئين حڪومت آڏو پنهنجو مطالبو دهرايو. پر هتان جي حڪومت هارين جي ان جائز مسئلي تي ڪو به ڌيان نه ڏنو ۽ هندن جون ڇڏيل زمينون، سنڌي هارين کي ڏيڻ بجاءِ، ٻاهران گهرايل مهاجرن جي حوالي ڪرڻ شروع ڪيون. جنهن جي خلاف هتان جي هارين زبردست تحريڪ شروع ڪئي. جنهن ڪري نئين حڪومت ڊڄي، ڪجهه زمينون هتان جي هارين کي الاٽ ڪري ڏنيون. هارين تحريڪ دوران

پنهنجي ڦريل زمينن تي قبضا ڪيا حقدارن ڪي ڪجهه حق ملڻ لڳا. جيڪا ڳالهه ٻاهران آيلن هتان جي مقامي جاگيردارن ڪي ڏکي لڳي هارين جي طاقت ڪري سندن دائمي موروثي حاڪميت ڪي ڌڪ لڳو. هارين جي ”هاري حقدار تحريڪ“ ڪري لڳ ڀڳ چاليهه سيڪڙو هاري، ”جيڪو ڪيڙي سو کائي“ واري اصول تي ڪاربند ٿي راهه تي هلڻ لڳا. (74) اٽڪل چار پنج سال هارين الاٽ ٿيل زمينون پنهنجون سمجهي سڌاريون انهن مان ڪافي ڪجهه ڪمايو. نيٺ ستن سالن بعد جنهن وقت سنڌ غلام محمد بئريج ٺهي ويو گڊو بئريج جو ڪم شروع ٿيڻ وارو هو ته اتان جي لکين ايڪڙ زمين سرڪار غيرسنڌين جي حوالي ڪرڻ لاءِ ونيونٽ مڙهي ته ٻاهرين ڦورن الاٽي هارين کان به پنهنجو پراڻو وير وٺڻ جو سانباهو ڪيو. سنڌي هارين جي الاٽمينٽ جا اڳيان آرڊر منسوخ ڪري، مرڪزي حڪومت اهي زمينون غيرسنڌين ڪي زوري الاٽ ڪرڻ شروع ڪيون. جن سنڌي هارين ڪي زمينن تان بي دخل ڪيو، انهن جي ڳوٺن ڪي تباهه ڪيو لڏايو ويو. ونيونٽ جي پاڇي نئين قيامت برپا ٿي وئي.

الاٽ ٿيل زمينن کان سواءِ سنڌ جي بئراجن جون زمينون، جن تي سنڌي ماڻهن جو پئسو پگهر استعمال ٿيو هو. اهي زمينون به سنڌين بجاءِ، مهاجرن، پنجابي فوجين چوڌرين، ڪشميرين پٺاڻن مفت ورهايون ويون يا ڪين ٿوري معاوضي تي ڏنيون ويون.

حڪــومت جي ان ڪلـئي ڏاڍائي ۾ استحصــال خلاف سنڌ جا مڙئي ساڃهه وند ماڻهو اٿي پيا، احتجاج ٿيــا، تحريڪــون هليــون. هن ظلم ۾ ڏاڍ خلاف هتــان جي مڙني ليڊرن جدوجهـد ڪـئي. هن تحـريڪ ۾ قاضـي صاحب جي ڪردار تي اڳتي لکڻ کان اڳ انهن ڦريل ۾ مفت ۾ ڌارين جي حوالي ڪيل زمينن جا انگ اکر ڏجن ٿا:

(1) ان وقت جي سرڪاري رپورٽن مطابق سنڌ جي صرف ڏاکڻين حصي ۾ هڪ ڪروڙ ٽيهه لک روپين جي غيرقانوني جائداد جو پتو لڳايو ويو، جيڪا غيرقانوني طور مهـاجرن کي الاٽ ڪـئي وئي هـئي. (روزانه ڪاروان حيدرآباد- 18 ڊسمبر 1958)

(2) حيدرآباد ۾ خيرپور جي اسپيشل آبادڪاري ڪمشـنر اخبـاري نمائنـدن کي ٻـڌايو تـه حيـدرآباد ۾ خـــيرپور ڊويـــزن ۾ ٽن مهينن انـــدر 8650 مهـــاجر دعويـــدارن کي 2 لــک ايڪــڙ زمين الاٽ ڪــئي وئي آهي ۾ گذريل 11 سالن ۾ مهاجرن کي 4 لک ايڪـــڙ زمين ڏني وئي آهي. (ســـــاڳيو حوالـــــو تــــــاريخ 23.1.1959)

(3) ڪوٽڙي بئراج جي ڏهه هزار ايڪڙ زمين آزاد ڪشــمير جي مــاڻهن ۾ ورهــائي وئي. (ســاڳيو 3.2.1959)

(4) ڪوٽڙي بيراج ججي چاليهه هزار ايڪڙ زمين ڪراچي جي مهاجرن لاءِ رکي وئي آهي. ضـلع سانگهڙ ۾ هڪ هـزار فـوجي خانـدانن کي آبـاد ڪيـو ويــو آهي. انهن خانــدانن کي 50 هــزار ايڪــڙ زمين ڏني وئي آهي. (ساڳيو 31.12.58)

(5) مکي ڏنڊ ۽ هڪ لک ايڪڙ زمين تي فوجي خاندان آباد ڪيا ويندا. (ساڳيو 24.4.54)

(6) ڪوٽڙي بئراج کان سواءِ گڊو بئراج جي به لکين ايڪڙ زمين ساڳي غير مستحق ۽ غير حاضر زميندارن جي حوالي ڪئي وئي. ايتري قدر جو جتي سوين سالن کان مقامي ماڻهو ڳوٺ ٺاهي ٻارن ٻچن سوڌو ويٺا هئا. اهي زمينون به ڌارين کي ڏنيون ويون ۽ اصل رهواسين کي پنهنجن اباڻن پڊن تان ڌڪي ڪڍيو ويو.

مٿين انگن اکرن مان اوهان اندازو لڳائي سگهو ٿا ته ون-يونٽي حڪومت کي هتان جي ماڻهن جي سلامتي جو ڪيترو نه اونو ۽ الڪو هو. اهڙن ئي حالتن هيٺ، اهڙي ئي ماحول ۾ قاضي فيض محمد سنڌ جي پورهيتن جي بچاءَ ۽ انهن جي حقن جي حفاظت لاءِ الاٽي تحريڪ هلائي. پاڻ هي تحريڪ نعپ جي پليٽ فارم تان هلاين، ڪجهه سنڌ هاري ڪاميٽي جي ورڪرن ۽ ڪميونسٽن به سندن مدد ڪئي. (75)

پاڻ ڀهريان لنڍي اسٽيشن ۾ هارين جو وڏو جلسو ڪوٺايو. جنهن ۾ مولانا ڀاشاني، خان عبدالصمد خان ۽ ٻين چوٽي جي ليڊرن شرڪت ڪئي. (76)

قاضي فيض محمد، جيئن ته بي انتها جذباتي ۽ حساس دل انسان هيو. تنهنڪري پاڻ هارين جي بربادي سهي ڪين سگهيو. هارين تي ٿيندڙ ظلم ڪري احتجاجي طور مرڻ گهڙي تائين نواب شاهه ۾ بک هڙتال ڪين. انڻ ڏينهن بعد به جڏهن حڪومت جي ڪن تي جون به ڪا نه سُري ته مڙني ساٿين

ڪنهن ٻئي نموني تحريڪ هلائڻ جو سوچيو ۾ هارين جو جلسو ڪرائي قاضي صاحب ڪان بک هڙتال ختم ڪرائي وئي. (77)

ان بعد پاڻ سول نافرماني جي تحريڪ شروع ڪين. اها تحريڪ تعلقي ڪنڊياري جي شهر محرابپور ڪـان شروع ڪيائون. پاڻ ڪنڊياري ۾ نوشهري تعلقي جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پنهنجي ’هـاري جيپ‘ ۾ چـڙهي هـارين تـائين پهتـا. ان بعـد محرابپـور پرسـان هڪ غـريب هاريـــاڻي جي ڳـــوٺ ۾ ڪئمپ هنـــئي. ڪئمپ تي ڪامريــڊ جمــال الــدين بخــاري ســاڻن گــڏ رهيــو. گورنمينٽ شهر سان 144 جو سيڪشن لاڳـو ڪيـو. جيستائين پوليس اتي ڪين گرفتـار ڪـرڻ آئي تـه ان ڪـان اڳ پــاڻ ڪئمپ پــتي شــهر ڪـان اڌ ميــل جي فاصـلي تي هنـئي. جيڪــو هنــڌ 144 قلم جي حــدن ڪان ٻاهر هو. اتي 10-15 ليـڊر رهڻ لڳـا. پـاڻ 144 قلم ڪي جٽن جي صورت ۾ ٽوڙائڻ لڳـا. روز هـارين جو گرفتاري ڏيڻ ويندو هو. اهڙي طـرح 111 هـاري قيـد ٿي ويـا. (78) حڪــومت ان هونـدي بـه هـارين سان ڳالهيون ڪـرڻ ۾ ڪين حق ڏيڻ لاءِ تيـار نـه ٿي. ان بعد قاضي صاحب اعلان ڪيو تــه گهٽ ۾ گهٽ 5 هزار هاري گڏ ٿين ته پاڻ به ســاڻن گرفتـاري ڏينـدا. پر ان ڏينهن فقط سو هاري گڏ ٿيا ۾ پاڻ اهــو تعـداد اثرانداز ٿيڻ جوڳو نه سمجهين، ان ڪري پاڻ جيل ۾ ڪو نه ويا.

حڪومت به هارين تي ظلم ۾ تشدد جي بـازار گــرم ڪري ڏني. جيڪي هاري گرفتاريون پيش ڪري رهيا هئـا. حڪــومت نـه صـرف انهن کي جيلن ۾ اذيتــون

ڏئي رهي هـئي پـر انهن جـون ملڪيتـون بـه ڪـرڻ ضبط ڪـرڻ لڳي. جيئن هـاري جهُڪي مـاٺ ڪـري ويـن ۾ تحريڪ وڏيڪ اپـڙي نـه سـگهي. ڇـو جـو ان تحـريڪ جـو ڪاميـاب وڃڻ ڏارين ۾ ڏيهي ڦـورن لاءِ موت جو پيغام بنجڻو هـو. سـو حڪـومت جي سـڄي مشنري ڪمزور ۾ نپل ۾ بي هٿيار هارين مٿـان ظلم جـا پهـاڙ ڪـيرائي وڌا. هـارين جي ججهي انـداز ۾ گرفتاري ۾ ملڪيتن جي ضبطي تحريڪ کي نقصـان رسائي رهيون هيون. ان ڪري قاضي صاحب ۾ ٻين تحريڪ جي مکيه ڪارڪنن فيصلو ڪيـو تـه تحـريڪ کي بـاقي رکڻ ۾ پـورهيتن جـا حوصـلا بلنـد رکڻ لاءِ اهو ضروري آهي تـه گرفتـار ٿيلن کي آزاد ڪـرائجي ۾ ملڪيتون واپس ڪرائجن نه ته هارين ۾ مايوسـي ۾ بي چيني ڦلهجندي. ان بعد پاڻ ڊپٽي ڪمشـنر وٽ اپيلـون وڌن ۾ سـپني هـارين کي آزاد ڪرايـائون ۾ سندن ڏنڊ به معاف ڪرايائون. (79)

جنهن وقت قاضي صـاحب محرابپـور پرسـان سـول نافرمـاني جي هي تحـريڪ هلائي رهيـو هـو تـه انهن ڏينهن ۾ نعپ جي ميٽنگ حيدرآباد ۾ ٿي. پـاڻ ڪئمپ ۾ هجڻ ڪـري ميٽنـگ ۾ شـريڪ نـه ٿي سـگهيا. ان ميٽنگ ۾ پارٽي جون چونڊون ٿيـون. قاضـي صـاحب جيئن ته اڳئي سنڌ جـو جـنرل سـيڪريٽري هيـو. ان ڪري دوسـتن سـندن غـير موجـودگي ۾ کين جـنرل سـيڪريٽري جي عهـدي لاءِ بيهـاريو. سـندن مقـابلو ڪامريڊ غلام محمد لغاري ڪيو. جي ايم سـيد، غلام محمد لغـاري جي ورڪ ڪـئي ۾ سـندس پٺ امـداد محمد شـاهه ۾ ڪامريـڊ سـوڀي گيانچنـداڻي قاضـي

صاحب جي ورڪ ڪئي. اليڪشـن ۾ قاضـي صـاحب چونــڊجي ويــو ۽ پــاڻ ٻيهــر ســنڌ نعپ جــا جــنرل سيڪريٽري ٿي ويا. (80)
جڏهن سول نافرماني تحريڪ ناڪام ٿي ته قاضي ۽ سندن دوستن فيصلو ڪيو ته مرڪزي حڪــومت تي حملو ڪيو وڃي. جيئن ڪـراچي وارن کي خـبر پـوي ته سنڌي هارين سان ڪيڏا ويل وهايا پيـا وڃن. پـاڻ پنهنجن ســاٿين ســان ســڄي ســنڌ جــو دورو ڪين. هارين کي ڪراچي ۾ مظاهري ڪرڻ لاءِ تيـار ڪـرڻ لڳا.
پــاڻ 1958 جي آڪٽومــبر مهيــني ۾ ڪــراچي جي گوليمار علائقي ۾ هڪ وڏي هـاري ڪـانفرنس ڪين. جنهن ۾ سڄي سنڌ مان هزارين هـاري شـريڪ ٿيـا. ان ڪانفرنس جي صدارت سنڌ نعپ جي صدر شيخ عبدالمجيد سنڌي ڪئي. ڪانفرنس ۾ پاڻ گهـر ڪين ته الاٽي هارين کي الاٽ ٿيل زمينـون، مناسـب اگهن تي وڪرو ڪري ڏنيون وڃن. ڪانفرنس بعد ڪراچي ۾ هڪ وڏو جلوس ڪڍيو ويو. جنهن جي هڪ پوڙهي هاريــاڻي ســرواڻي ڪــئي. ڪيــترن ئي عــورتن پڻ جلوس ۾ شرڪت ڪئي. (81) وري ٻئي ڏينهن صدر جي علائقي ۾ جلسو رکيو ويــو. جنهن ۾ پڻ هـزارين هاري شريڪ ٿيا.
هارين جي هن قدم حڪومت جا ڪپاٽ ڪـولي ڇـڏيا. حڪــومت ســنڌي پــورهيتن جي صـحيح طـاقت جــو اندازو لڳائڻ بعد هاري ليـڊرن سـان ڳـالهيون ڪـرڻ قبوليو. صدر اسڪندرمرزا سان قاضـي فيض محمـد جي اڳواڻي هيٺ هڪ وفد ملاقات ڪئي. هن وفــد ۾

شيخ عبدالمجيد سنڌي، عثماني ۾ ڪامريڊ عبدالقادر شامل هئا. (82) صدر اسڪندر مرزا قاضي صاحب جي رٿن سان متفق ٿيو. پر پاڻ چيائين ته جيستائين سنڌ جا وزير ۾ هتان جي هڪ طبقي جا ماڻهو متفق نه ٿيندا، تيستائين حڪومت ڪو به قدم کڻي نه سگهندي.

اجان اهي ڳالهيون هلي ئي رهيون هيون جو جلد ملڪ سان مارشل لا لڳائي وئي. سول حڪومت ختم ٿي وئي، سڀ وزارتون ڊهي ويون. جمهوري طريقي ڪم ڪرڻ جا سڀ رستا بند ٿي ويا. تحريڪ اڌ ۾ رهجي وئي. مارشل لا حڪومت قاضي صاحب کي جيل ۾ رکيو. (83)

مارشل لا بعد سنڌي هارين ظلم ۾ زور آوريون وڌنديون رهيون. سنڌ جي سون اپائيندڙ زميند سنڌي هارين کان ڌنڌي جي زور تي ڦري ٻين جي حوالي ڪئي وئي. هاري دربدر ٿي ويا.

قاضي صاحب ان صورتحال هوندي به مايوس ڪو نه ٿيو، پر لڳاتار عمل جي ميدان ۾ رهيو. نئين رنگ ۾ ڍنگ سان ڪم ڪرڻ جا طريقا ڳولهڻ لڳو. چو جو عارضي شڪستون دائمي فتحن لاءِ راهه هموار ڪنديون آهن. ائين سمجهڻ ته ڪجهه نه ٿيندو، اهو وڏو ڪوڙ آهي. سڀ ڪجهه ٿيندو. هاري نيٺ هڪ ڏينهن سوپارا ٿيندا، غلام قومون هڪ ڏينهن آزادي جا جهنڊا جهولائينديون. ان لاءِ ضروري آهي ته ماڻهو لڳاتار عمل ۾ رهجي، مايوس نه ٿجي، ٿڪجي نه پئجي.

ايوبي مارشل لا

ونيونٽ جي خلاف جيئن پوءِ تيئن عوامي رد عمل وڌڻ لڳو. ملڪ ۾ خاص ڪري ننڍن صوبن ۾ بي چيني وڌڻ لڳي. سنڌ جا سياستدان ان ظلم ۽ ستم جي نظام کي ختم ڪرائڻ لاءِ مسلسل متحرڪ رهيا، هنن ونيونٽ ٽوڙائڻ لاءِ ”سنڌ ائنٽي ونيونٽ فرنٽ“ جي ڪم کي تيز ڪيو. هن فرنٽ جي ڪوشش سان 1957 ۾ مغربي پاڪستان اسيمبلي ونيونٽ خلاف بل پيش ڪيو ويو. جيڪو 300 ميمبرن مان 296 ميمبرن جي وڏي اڪثريت سان پاس ٿي ويو. هاڻ حڪومت وٽ هن نظام کي اجان برقرار رکڻ لاءِ ڪو به جواز ڪو نه هيو. پر ڦورو طبقا پنهنجي ڦر لٽ ائين سولي نموني ڇڏڻ لاءِ تيار نه هئا. جڏهن سپٽمبر 1958 ۾ ملڪ جي مڙني ليڊرن گڏجي ونيونٽ جي خاتمي جو مطالبو ڪيو ته فوجي جنتا ايوب خان جي اڳواڻي هيٺ آڪٽومبر تي ملڪ تي قبضو ڪري اقتدار پنهنجي هٿ ۾ ڪيو. دستور ساز اسيمبلي ختم ڪئي وئي، وزراتون ختم ڪيون ويون، جمهوريت ختم ڪري ملڪ سان

مارشل لا لاڳو ڪيو ويو. اهي سڀ قدم ونيونٽ کي بچائڻ، عوامي هلچل ختم ڪرڻ ۽ استحصالي طبقي جي ڦرلٽ کي جاري رکڻ لاءِ ڪنيا ويا.

فوجي جنتا سنڌ ۽ باقي ملڪ جي جمهوريت پسند ليڊرن کي ڳولهي ڳولهي پنهنجي انتقام جو نشانو بنائڻ لڳي. نعپ جي ٻين ليڊرن سميت قاضي فيض محمد کي پڻ جيل ۾ موڪليو ويو. (84)

قاضي صاحب کي قيد ۾ رکڻ لاءِ 108 ڪرمنل ڪوڊ هيٺ ڪوڙو ڪيس ٺاهيو ويو. اهو ڪيس نواب شاهه ۾ ڪيو ويو ۽ سندن مٿان ٻيو ڪيس ٽنڊي آدم ۾ داخل ڪيو ويو. ڪين جڏهن به ڪورٽ وٺي ويندا هئا ته سندن هٿن ۾ هٿڪڙيون ۽ چيلهه ۾ رسا وجهندا هئا. (85) آخرڪار ڪيس ڪوڙا ٿيا ۽ ڪين 6 مهينن بعد آزاد ڪيو ويو.

پاڻ ايوبي دور ۾ ونيونٽ جي خاتمي ۽ جمهوريت جي بحالي لاءِ سرتوڙ ڪوشش ڪرڻ لڳا. پاڻ ونيونٽ سنڌ مٿان مڙهڻ جو جوابدار سنڌ جي اقتدار پرست وڏيرن ۽ پيرن کي بڻايو. جن پنهنجا مفاد حاصل ڪرڻ ۽ سنڌي عوام جي طبقاتي سوچ ۽ سمجهه کي نابود ڪرڻ لاءِ مٿائنن اها چپ ڪيرائي. پاڻ سنڌ جي بحالي لاءِ ٻين صوبن جي اشتراڪ سان تحريڪ هلائڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ لڳا. پاڻ ان ڳالهه ۾ پختو يقين رکندا هئا ته جيڪڏهن سنڌي ۽ ٻيا ننڍن صوبن جا ماڻهو متحد ٿي ڪوشش ڪندا ته ونيونٽ ضرور ٽٽندو. ان بابت لکن ٿا ته: ”ونيونٽ ڊاهڻ ڪا ماکي لاهڻي ڪانه آهي، جو لاهي وٺبي. اها قبر اسان جي سنڌ جي وڏن ماڻهن سنڌين کي

پورڻ لاءِ ڪـوشي آهي..... هن قـبر کي ختم ڪـرڻ لاءِ اسـان سـيني سـنڌين، بلـوچن، پٺـاڻن ۽ اسـان جي همــدرد پنجــابين ۽ بنگــالين کي ڪوشــش ڪــرڻي پونـدي. جيڪـڏهن صـحيح طـريقي سـان ڪوشـش ڪئي وئي ته ونيونٽ ضرور ختم ٿيندو.“ (86)

ونيـونٽ واري دور ۾ جـڏهن پـاڙيتو اديب ۽ دانشـور ونيونٽ کي تـاريخي تقاضـا سـمجهي ۽ ان کي حـق تي ڄــاڻي، ان لاءِ پنهنجــا ذهن ۽ ضــمير اســتعمال ڪرڻ لڳـا ۽ قـومن جي جديـد وصـف کي رد ڪـري پنهنجن مفادن خاطر مسلم قوم جـو راڳ آلاپڻ لڳـا. تـه قاضـي صـاحب انهن کي منهن ٽـوڙ جـواب ڏئي، ڪين اگهــاڙو ڪــري عــوامي عــدالت ۾ پيش ڪيــو. ونيونٽ بـابت سـنڌ دشـمن ٽـولي کي جـواب ڏينـدي چوندا هئا ته اها هڪ سـازش آهي، سـنڌين کي ختم ڪرڻ جي ۽ ٻـاهران آيلن کي هڪ جـدا وطن بنـائي ڏيڻ جي. ســـندن ٻـــولي کي وڌڻ ۽ ويجهڻ جي لاءِ ميدان مهيـا ڪــري ڏيڻ جي. ان ڪــري جي ونيـونٽ ختم نه ڪئي وئي تـه سـنڌي ختم ٿي وينـدا. پـاڻ ان بابت لکن ٿا ته: ”هي به اردودانن جي ڪجهه ليـڊرن جو منصوبو آهي ته سـنڌ جـا بـارڊر ڪـولجن ۽ جنهن وقت ســندن آدمشــماري ســنڌين ڪــان وڌي وڃي. انهي وقت دربند ڪري سنڌ کي ختم ڪيــو وڃي..... هي سڀ سنڌ کي ختم ڪرڻ جا منصوبا آهن. اســان سنڌ کي هرگز هرگز قربان ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيــون. سنڌ جو خاتمو يعـني هڪ ڪــروڙ زنـده انسـانن جــو خون، پنج ڏهه هزار سال پراڻي تهـذيب ۽ زبـان جــو

خون. ڌرتي جي غائب ٿيڻ کان پوءِ سـنڌ جي سـگهڙ سنڌين جي روحن سان دائم ۾ قائم رهندي.“ (87) ايوب شـاهي جي دور ۾ قاضـي فيض محمـد فـوجي آمريت جي خاتمي، جمهـوريت جي بحـالي ۾ بنيـادي انسـاني حقن جي حاصـلات لاءِ هـر پليٽ فـارم تـان جنگ لڙندو رهيـو. پـاڻ اهـڙي اونـداهي دور ۾ نـواب شـاهه ۾ مـڙني سياسـي پـارٽين جـو گـڏيل اجلاس گهـراين. شــهر ۾ سياســي ســرگرمين تي پائبنــدي هوندي جلسو ڪرايو ويـو. جنهن ۾ وڏن ليـڊرن شرڪت ڪئي ۾ ايـوبي مارشـل لا جي خلاف آئينـده جو پروگرام تشڪيل ڏنو ويو. 1964 ۾ ايوب خان پاڻ کي سول صدر چونـڊائڻ لاءِ صـدارتي چونـڊن جـو اعلان ڪيـو. جـئين مارشـل لا جــاري رکڻ لاءِ قــانوني جــواز هٿ ڪيــو وڃي. ۾ پنهنجي آمـريت کي وڌيڪ مضبوط ڪـري جمهـوري قوتن ۾ ننڍن صوبن جي خودمختيـاري گهرنـدڙن کي ڪچليو وڃي. نيشنل عوامي پارٽي سندس مقابلي ۾ محترما فاطمه جناح جو نالو تجويز ڪيـو. جـيئن هن آمر جنرل کي شڪست ڏيـاري وڃي. فاطمـه جنـاح جي اليڪشن ورڪ ۾ نعپ خـاص مـدد ڪـئي. (88) قاضي فيض محمد پڻ پـارٽي فيصـلي مـوجب نـواب شآهه ضلعي ۾ محترما فاطمه جناح جي سٺي ورڪ ڪئي. پمفليٽ، اشتهار ۾ اپيلون شايع ڪرائي عــاوم کي ايوب خان جي خلاف پڙڪايو. پاڻ سڄي ضـلعي جي هڪ هڪ ووٽــر تــايئن پنهنجي مــوٽرتي چــڙهي پهتو. (89) پاڻ هيئين بنيادن تي ”بنيـادي جمهـوريتن

جي ووٽـرن“ کي ايـوب خلاف ووٽ وجهڻ جي اپيـل ڪئي: (99)

(1) ونيــونٽ کي حــل ڪــرڻ بــدران ايــوبي دور حڪومت ڌنڌي جي زور تي يونٽ هلائي رهي آهي.

(2) اسان جي ڳچين آمريڪا جي غلاي جـا زنجـير وڌيڪ مضبوط ٿي ويا آهن.

(3) سنڌ جون زمينون، سنڌ جون نوڪريون، سنڌ جا قدرتي ذخيرا اسان کان کسيا ويا آهن.

پاڻ انهن ڳـالهين کي بنيـاد بڻـائي فاطمـه جنـاح جي زبردست ورڪ ڪين. پر ايـوب خـان پنهنجي طـاقت جي زور تي اليڪشن ڌانڌليون ڪرائي پاڻ کي صدر چونڊرايو. ان هوندي بـه صـدارتي چونـڊن فاطمـه جناح 80 هزار مان 30 هزار ووٽ ڪنيا. (91)

لاهور آل پـارٽيز ڪـانفرنس ڪـئي وئي. پـاڻ ان شريڪ ٿيا. هتـان ونيـونٽ خلاف پمفليٽ ڇپـائي اتي وڃِ ورهاين. اتي مارشل لا خلاف مظـاهرن حصـو ورتن. سنڌ جي سياستدانن ان ڪـانفرنس قاضـي صاحب کي سبجيڪٽ ڪاميٽي تي ڪٽايو. (92) اهڙي طرح پاڻ هر هنڌ سنڌين جي حقن جو ڪيس نهـايت ثابت قدمي سان لڙندا رهيا.

عوامي ليگ ۾ اهم ڪردار

1967 ۾ قاضي صاحب، جن وٽ قمر الزمان ڪنوينر عوامي ليگ جن شيخ مجيب الرحمان جو پيغام ڪٽي آيا ته پاڻ عوامي ليگ ۾ شامل ٿئي ته عوامي ليگ ونيونٽ جي خلاف نڪتو پنهنجي پروگرام ۾ رکندي. قمرالزمان، قاضي صاحب کي ڍاڪا ۾ عوامي ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽي جي ميٽنگ ۾ شرڪت جي دعوت ڏني ۾ کين چيو ته ان ميٽنگ ۾ ونيونٽ خلاف ٺهراءُ پاس ڪيو ويندو. پاڻ ورڪنگ ڪاميٽي جي ميٽنگ ۾ هتان جي ٻين دوستن سميت شريڪ ٿيا. ورڪنگ ڪاميٽي جي ميٽنگ ۾ ونيونٽ خلاف نه صرف ٺهراءُ پاس ٿيو پر عوامي ليگ جي ليڊرن گڏجاڻي ۾ وڌ کان وڌ اولهه پاڪستان جي ننڍن صوبن جي خودمختياري ۾ حقن جي حمايت ۾ ڳالهايو. جنهن ڪري قاضي صاحب جن عوامي ليگ ۾ پيهر شامل ٿيا. (93) ان بعد پاڻ عوامي ليگ جي ليڊرن سان گڏ سڄي بنگال جو دورو ڪين.

عوامي ليگ، ملڪ ۾ جمهوريت جي بحالي ۽ صوبائي خودمختياري جي حاصلات لاءِ ٻين جمهوريت پسند پارٽين سان گڏيل محاذ قائم ڪيو. جيئن گڏجي فوجي آمريت خلاف آواز بلند ڪري سگهجي. ان گڏيل محاذ ۾ قاضي فيض محمد کي مغربي پاڪستان جي ’ڊئڪ‘ جي ڪائونسل تي عوامي ليگ پاران ڪنيو ويو.

گڏيل محاذ جي ميٽنگ ۾ ونيونٽ خلاف رٿ پيش ٿي. ٻين مڙني پارٽين اهو فيصلو بنگالين تي رکيو. بنگالين قاضي صاحب سان صلاح مشوري بعد ونيونٽ جي مخالفت ڪئي ۽ صوبائي خودمختياري جي حمايت ڪئي. ميٽنگ ۾ پنجاب وارن بلوچستان جي آزادي تي اعتراض واريو ته بلوچستان ننڍو صوبو آهي، ان ڪري اهو نه صرف پنهنجو انتظام هلائڻ جو اهل نه آهي، پر اقتصادي طرح اڳتي نه هجڻ ڪري خودمختيار رهي نه ٿو سگهي. ان نقطي تي شيخ مجيب الرحمان، قاضي صاحب کان ان متعلق راءِ ورتي. قاضي صاحب بلوچن جي وڪالت ڪندي. ضروري انگ اکر پيش ڪيا ۽ بلوچستان جي خودمختياري تي زور ڏنو. جنهن جي بنياد تي بلوچستان کي پڻ ڌار صوبي بنائڻ واري رٿ منظور ٿي. (94)

مارچ 1969ع ۾ عوامي تحريڪ جي دٻاءُ کان مجبور ٿي، ملڪ جي فوجي آمر ايوب خان حڪومت جون واڳوين هڪ ٻئي فوجي جنرل يحييٰ خان جي حوالي ڪيون ۽ پاڻ منظر عام تان هٽي ويو. يحييٰ خان حالتن کان مجبور ٿي عام چونڊون ڪرائڻ جو اعلان

ڪيـو. ليڪشـن جي اعلان ٿيڻ شـرط قاضـي فيض محمـد، بنگـال جي دوري تي روانـو ٿي ويـو. پـاڻ پياسي، جيسـور ۾ بـوگرا وغـيره ويـو. ان بعـد شـيخ مجيب الرحمان، آل پاڪستان عوامي ليـگ جي هڪ وڏي ڪانفرنس ڍاڪا ۾ گهرائي. ان ۾ شامل ٿيڻ لاءِ قاضي صاحب سنڌ مان هڪ وڏو جٿو وٺي اتي پهتو. جنهن ۾ امداد شاهه، غلام نبي پناڻ ۾ پيا شامل هئا. ان ڪـانفرنس ۾ عـوامي ليگ جـو دسـتور پڻ پـاس ڪيو ويو. ان دستور تـاهڻ ۾ قاضـي صـاحب جـو پڻ وڏو هٿ هو. ان ئي ڪانفرنس ۾ قاضي صـاحب کي عوامي ليـگ جـو مرڪـزي سـينئر وائيس پريزيـڊنٽ چونڊيو ويو. (95)

قاضي فيض محمد، سنڌ ۾ اچڻ شرط عـوامي ليـگ کي مضبوط ڪرڻ ۾ ان جون شاخون سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ کولڻ لاءِ جدوجهد ڪـرڻ لڳـو. 15 سـيپٽمبر 1969ع تي ڄام صـادق علي جي رهـائش گاهـه تي عـوامي ليـگ جي آرگنائيزنـگ ڪـاميٽي جي ميٽنـگ ڪـئي وئي. جنهن جي صـدارت قاضـي صـاحب جن ڪـئي. ان گـڏجاڻي ۾ سـنڌ ۾ پـارٽي جـون آفيسـون کولڻ جو پروگرام ٺـاهيو ويـو. 28 سـيپٽمبر 1969ع تي حيدرآباد ۾ عوامي ليگ جي صوبائي آفيس کولي وئي. جنهن جو افتتاح قاضي صاحب کان ڪرايو ويو. ونيـونٽ ٽـوڙائڻ، صـوبائي حـق بحـال ڪـرائڻ ۾ جمهوريت جي واپسي لاءِ اولهه پاڪستان جي ننـڍن صوبن گڏجي جدوجهد هلائڻ جو پروگرام رٿيو. سنڌ، بلوچستان، سرحد متحد محاذ ٺاهڻ لاءِ ننـڍن صـوبن جي سياسـتدانن ڪوشـش وٺڻ شـروع ڪـئي. انهي

محاذ ٺهرائڻ واري عمل ۾ قاضي صاحب جو پڻ وڏو هٿ رهيو. ان سلسلي ۾ بلوچستان متحد محاذ طرفان 30 سيپٽمبر 1969 تي هک کنوينشن کوئيٽه ۾ رکي وئي. جيئن گڏيل محاذ قائم کيو وڃي. ان کنوينشن ۾ شرکت لاءِ جي ايم سيد، آغا غلام نبي پٺاڻ ۽ قاضي صاحب کي دعوت ڏني وئي. (96)

ان کنوينشن ۾ ٽنهي صوبن جي اٽکل 2 هزار سياسي کارکنن شرکت کئي ۽ هنن گڏجي هک ٺهراءَ ذريعي ونيونٽ ٽوڙي صوبا بحال کرڻ جو مطالبو کيو ۽ 1956 جي آئين ۾ زونل فيڊريشن جي رٿ جي مخالفت کئي. (97)

هن کنوينشن ۾ قاضي فيض محمد، تقرير کندي، ننڍن صوبن جي عوام کي اپيل کئي ته هو عوامي ليگ جي 6 نقطن جي حمايت کن ڇو جو انهن نقطن جي بنياد تي ئي ننڍا صوبا نه صرف پنهنجو وجود بچائي سگهن ٿا پر روز روز جي فوجي آمريت کان پڻ پنهنجي جان آجي کرائي سگهن ٿا. پاڻ تقرير کندي چين ته: ”بنگالي پنهنجي حقن لاءِ جدوجهد کري رهيا آهن. اتي هو ونيونٽ جي خاتمي لاءِ به پرپور کوشش کري رهيا آهن. ليکن اسان پنهنجي لاءِ کجهه به نه کري رهيا آهيون.“ (98)

1970 جي اليکشن عوامي ليگ پنهنجي 6 نکاتي پروگرام تحت لڙڻ جو فيصلو کيو. جنهن موجب نه صرف بنگال پر پاکستان جي ٻين ننڍن صوبن جي حقن جي پڻ حفاظت کرڻي هئي. اهڙي خاطري عوامي ليگ طرفان ننڍن صوبن ۾ خاص کري سنڌ

جي اڳواڻن کي ڏيـاري وئي هـئي. ان ڪـري قاضـي فيض محمد عوامي ليگ جا 6 نقطا سنڌ □ پاڪستان جي ٻين ننـڍن صـوبن جي عـوام تـائين پهچـائڻ لاءِ سخت جاکوڙ ڪئي. جيئن انهن جي بنياد تي بنگـالين سـان گـڏجي پنهنجي خودمختيـاري حاصـل ڪـري سگهجي. عوامي ليگ جي انهن نقطن جي هتان جي وڏيرن، جاگيردارن □ ڌارين جي دلالن کان سواءِ ٻي ڪنهن به ڌر مخالفت نه ڪئي. پر عـام راءِ بيـدار نـه هجڻ ڪـــري □ ڌارين جي دلالن جي سازشـــن □ مڪارين ڪري ماڻهو عـوامي ليـگ جي پروگـرام کي پنهنجو ڪري نه سگهيا. ســنڌ □ مجيب جي 6 نقطن جي مخالفت صرف ذوالفقار علي ڀٽي، محمد ايـوب کهـڙي □ اي ڪي بـروهي جهـڙن ڌارين جي دلان □ وطن فروش وڏيرن ئي ڪـئي. قاضـي صـاحب انهن ٽنهي ماڻهن کي عوام آڏو ننگو ڪري نروار ڪــري □ مٿن پريس بيانن □ الزام لڳايو ته اهي ماڻهو بنگـالي عــوامي، ســنڌ □ ٻين صــوبن جي مــاڻهن جي وچ □ اتحاد جي فضا کي خـراب ڪـري رهيـا آهن. قاضـي صاحب ان متعلق پنهنجي هڪ پريس بيان □ چيو ته، ”انهن ٽن صـاحبن کـان سـواءِ ننـڍن صـوبن جي ٻي ڪنهن به سياسي اڳواڻ بنگال جي 6 نڪـاتي گهـرن جي مخالفت نه ڪئي آهي. باوجود انهن جي، جو هو ٽـئي صـاحب هڪ ٻـئي جا سـخت مخـالف آهن. پـر پنجاب جي دوري ڪرڻ کان پوءِ انهن ٽنهي صـوبن □ بنگال جي عـوام □ سياسـي يڪجهـتي جي مخـالفت ڪــئي آهي □ جيڪي مــاڻهو بنگــال جي 6 نڪــاتي پروگرام جي مخالفت ڪن ٿـا، اهي اڻ سـڌي طـرح

ونيونٽ جي حمايت ڪري رهيا آهن. عـوام کي هنن جي منافقانه چالن کان آگاهه ٿيڻ کپي.“ (99)
ڊسمبر 1970 جي عام چونڊن □ قاضي فيض محمد عوامي ليگ جي پليٽ فارم تان نواب شاهه تک مان قومي اسيمبلي جو اميـدوار بيٺـو. سـندن مقـابلي □ مکيه اميدوار شبير احمد شاهه (قيوم مسلم ليگ) □ حاڪم علي زرداري (پيپلـز پـارٽي) بيٺـا. (100) جي ايم سيد جهڙي قومپرست ليڊر قاضي فيض صـاحب جي حمايت ڪرڻ بدران سـيد پرسـتي جي بنيـاد تي قيوم ليگ جي اميدوار شبير احمد شاهه جي حمايت ڪئي. جڏهن ته سنڌ □ عـوامي ليـگ □ متحـد محـاذ گڏجي اليڪشن اميدوار بيهاريا هئا □ قاضي صاحب، عوامي ليگ □ سنڌ متحد محاذ جو گڏيل اميدوار هو. ٻيو ته قاضي صاحب 6 نڪتن جي بنياد تي اليڪشـن لـڙي رهيـو هـو. جيڪي نقطـا قومپرسـتن □ سـنڌ دوسـتن لاءِ ڪشـش وارا □ فائديمنـد هئـا. جي ايم سيد کي چيائون ته: ”سائين! وڏيـرا، وڏيـرن جـا يـار اسان ڪيتريون به قربـانيون ڏيـون، مگـر اسـان جـو قدر نه ٿيندو.“ (101)
ان اليڪشـن ٿيڻ کـان اڳ اليڪشـني سياسـت جـو تجزيـو مـير امـداد علي پنهنجي ڪتـاب □ هن ريت ڪـري ٿـو. هـو قاضـي صـاحب بـابت لکي ٿـو تـه: ”قاضي فيض محمد ، بي داغ، باهمت □ ونيونٽ جي مخـالفت □ جهـاد ڪنـدڙ مـرد مجاهـد آهي. مقـامي وڪيـل، نيشـنل عـوامي پـارٽي □ جي ايم سـيد جـو دوست آهي. جيڪڏهن ونيونٽ جي خلاف علم جهـاد بلند ڪرڻ واري جهاد کي ٿـو ڏسـجي □ سـنڌ خـاطر

بيداغ خدمت ڪندڙن جو جائزو ٿو وٺجي ته آڱرين تي ڳڻڻ جيترن مان قاضي فيض محمد به هڪ آهي. ڪن ڳالهين □ ته جي ايم سيد کان به زور آهي. ڇو جو جي ايم سيد جي سيد پرستي، سنڌ پرستي کان ڪجهه مٿي آهي □ قاضي صاحب جي سنڌ پرستي مسلم پرستي کان به مٿي آهي.... پر نالي چڙهيو چور سزا کائي، نالي چڙهيو واپاري کٽيو کائي، سو پيپلز پارٽي جي آهي سرسي □ ماڻهن جي ذهني قوت به بنهه ڪمزور آهي. سو سڀ لڪير جا فقير ٿيو وتن. ان ڪري سخت مقابلو حاڪم علي زرداري □ شبير احمد شاهه □ ٿيندو.“ (102) □ اڳتي هلي قاضي صاحب اليڪشن □ هارايو.

اليڪشن وارن ڏينهن □ قاضي صاحب وٽ پي پي جو سربراهه ذوالفقار علي ڀٽو ڪيترا دفعا آيو □ کين آڇ ڪيائون ته نواب شاهه واري سيٽ اوهان ئي ڏياري ويندي □ پارٽي □ پڻ اهم عهدو ڏنو ويندو. اوهان پيپلز پارٽي □ شامل ٿيو. پر قاضي صاحب کين جواب ڏنو ته مان توهان جي پارٽي پروگرام سان متفق نه آهيان □ اوهان پنجاب □ پنهنجي پوزيشن مضبوط ڪرڻ □ انهن جون همدرديون حاصل ڪرڻ لاءِ ننڍن صوبن جي مفادن کي داءَ تي لڳائي رهيا آهيو. جڏهن ته عوامي ليگ جي ڪاميابي ننڍن صوبن جي عوام لاءِ نيڪ فال ثابت ٿيندي.

اليڪشن جي ڏينهن □ شيخ مجيب الرحمان، اولهه پاڪستان جي دوري تي آيو. هن قاضي صاحب سان گڏجي سنڌ جي ٽن شهرن □ عام جلسن کي خطاب ڪيو. پهريان ڪراچي پوءِ نواب شاهه □ آخر □

شڪارپور . سندن نواب شاهه وارو جلسو نهايت ڪامياب ويو. (103)

اولهه پاڪستان پنجاب جي خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ پٽي صاحب مسلم ليگين، عوامي ليگ جي 6 نڪتن جي سخت مخالفت ڪرڻ شروع ڪئي. ڪين ان مخالفت جو جواب قاضي فيض محمد ئي اڪيلي سر ڏيندو رهيو قاضي صاحب پيپلز پارٽي جي ٻه چاپڙائي واري پاليسي جي سخت مخالفت ڪئي 6 نڪتن جو تحفظ ڪيو. پاڻ اولهه پاڪستان عوامي ليگ ڪي منظم ڪرڻ لاءِ پناجب سرحد جا دورا ڪين. ٻهاولپور ملتان ويا، جتي وڪيل برادريءَ سان مليا. لاهور هڪ وڏي ڪانفرنس سڏاين. اتي پٽي صاحب تي سخت نڪتچيني ڪندي، ڪيس پاڪستان جي عوام جو دشمن ٺهراين. ان بعد ڪراچي پريس ڪانفرنس ڪري پٽي جي پاليسي تي سخت تنقيد ڪين. پاڻ پٽي جي مخالفت بابت لکن ٿا ته: ”پٽي صاحب سان ڪو به شخصي اختلاف ڪو نه هو. سنڌ جو مسئلو هو. مان سمجهيو ٿي، خودمختياري جيتري شيخ صاحب عوامي ليگ جي پاور اچڻ سان ملندي، اها پٽي صاحب ڪان ملي نه ٿي سگهي.“ (104)

يحييٰ خان ڊسمبر 1970 ان لاءِ چونڊون ڪرايون ته عوامي دٻاءُ ڪي جهڪو ڪري، ساڄي ڌر جي پارٽين ڪي ڪٺائي، انهن جي فوجي چٽي هيٺ حڪومت قائم ڪري ان جو پاڻ اڳواڻ ٿي وهي. هن ڪي پورو پورو يقين هو ته ٻنهي حصن ڪا به پارٽي واضح اڪثريت حاصل ڪري نه سگهندي نه

ئي كا پارٽي حكومت ٺاهڻ جي پوزيشن هوندي. ان كري هو مڙني پارٽين كي خوش كر اكيلو پاڻ ئي حكومت هلائيندو. پر چونڊن بعد عوامي ليگ وڏي اكثريت سان كاميابي حاصل كئي. جنهن كري يحييٰ خان جا اهي خاوب چكنا چور ٿي ويا. فوجي جنتا چونڊن جي مثبت نتيجن نه نكرڻ كري اقتدار ڏيڻ كان نابري وارڻ لڳي. عوامي ليگ گهر كئي ته مارشل لا ختم كري اقتدار چونڊيل نمائندن جي حوالي كيو وڃي ته جيئن عوامي ليگ 6 نكاتي فارمولي هيٺ آئين ساز طرف قدم وڌائي. جيكا ڳالهه فوجي جنتا پنجاب جي مستقل مفاد كي ڌكي لڳي ان هنن كي پنهنجو موت نظر آيو. ٻيو ته عوامي ليگ جي اقتدار اچڻ سان، ان جا 6 نكتا اولهه پاكستان جي ننڍن صوبن كي ايترا اختيار بخشين ها جو كڏهن به فوجي ٽولو اقتدار تي قابض ٿي، جمهوريت جو جنازو نه رلائي ها نه ئي وري ننڍن قومن جي حقن تي ڌاڙا لڳي سگهن ها. ان كري فوجي جرنيلن، عوامي ليگ كي اقتدار ڏيڻ بدران ان تي ڌاڙ كرڻ شروع كيو اوپر پاكستان جي جمهوري قوتن كي كچلڻ لاءِ اوڏانهن فوج موكلڻ شروع كئي. فوج جي پوري طرح تيار ٿيڻ تائين، صدر يحييٰ، شيخ مجيب كي ڳالهين رڌل ركيو.

24 مارچ 1971 تي آخري ميٽنگ ركي وئي. ان ميٽنگ شركت لاءِ شيخ مجيب الرحمان، سنڌ مان قاضي فيض محمد كي ڍاكا گهرايو. پاڻ قاضي صاحب كي سڄي صورتحال كان واقف كيائون. 24

مارچ تي سڄي پاڪستان جا ليڊر سواءِ پيپلز پارٽي جي شيخ مجيب وٽ آيا. ان گڏجاڻي ۾ قاضي صاحب به شامل ٿيو. گڏجاڻي ۾ ولي خان، مفتي محمود، شاهه احمد نوراني ۽ غوث بخش بزنجي ڳالهين ۾ شيخ مجيب کي صحيح قرار ڏنو. فيصلو ٿيو ته مڙئي ليڊر يحييٰ خان سان ملندا ۽ شيخ صاحب جون گهرون قبول ڪرائيندا. پر يحييٰ خان گهرون قبول نه ڪيون. (105)

آخري دفعو ڳالهين ناڪام ٿيڻ کان پوءِ شيخ مجيب الرحمان، قاضي فيض کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ چيو ته: ”ڳالهيون ناڪام ويون آهن. ڏينهن پورا ٿيا آهن. سپاٽي يا پرينهن هتي بندوق بازي ٿيندي، هاڻ توهان کي موٽي واپس وڃڻ گهرجي. جي وڃڻ جي ڪا واهه نه مليو ته مان توهان کي ڪنهن بنگالي جي گهر رهائيندس.“ (106)

قاضي صاحب، شيخ مجيب کان پارٽي جي ٻين ساٿين جو پڇيو ته، ”اهي ڪٿي آهن؟“ ته پاڻ چيائون ته: ”اهي هندستان هليا ويا آهن ۽ مان بنگالين جو اڳواڻ آهيان. مون کي ڀڄڻو نه آهي. مون کي هنن سان گڏ مرڻو آهي.“ (107)

قاضي صاحب کي هڪ جهاز ۾ جڳهه ملي وئي ۽ پاڻ ٻين ڪيترن ئي اولهه پاڪستان جي سياستدانن ۽ وڏن آفيسرن سان گڏ اچي ڪراچي پهتا.

25 مارچ 1971 جي آڌي رات جو پاڪستان جي فوج بنگالي عوام جو قتل عام ڪرڻ شروع ڪيو. ٽينڪن، جنگي جهازن ۽ مشين گنن سان مظلوم عوام کي ابدي ننڊ سمهارڻ جو ناٽڪ شروع ٿيو. 30

لک ماڻھو گولين جو کاج بنجي ويا. هزارين عورتن جي عصمت دري ڪئي وئي. لکين ماڻھو اباڻا پڊ ڇڏي سرحدون ٽپي پڇڻ لڳا. شهر ۽ ڳوٺ ٻمن ۽ ٽينڪن جي گولن سان رک بنجي ويا. ۽ ان سان گڏ پاڪستان ٽٽي ٻن حصن ۾ ورهائجي ويو. اوڀر پاڪستان، هڪ نئين آزاد ۽ خود مختيار رياست بنگلاديش جي صورت ۾ پيهر دنيا جي تختي تي نروار ٿيو.

سنڌي ٻوليءَ جي بقا لاءِ جنگ

قاضي فيض محمد جي زندگي جتي سياسي حقن جي حاصلات لاءِ جدوجهد جو مظهر رهي، اتي پاڻ سنڌي زبان جي بقا ۽ بچاءَ جي جنگ ۾ پڻ پٺتي ڪين رهيا. پاڻ پنهنجي مادري ٻوليءَ سان ازلي عشق ڪندا هئا ۽ جڏهن به سنڌي زبان تي ڪي ڏکيا ڏينهن آيا ته پاڻ خاموش ويهي ڪين سگهيا. تقرير، تحرير، بک هڙتال، جيل ۽ خوني حملن کي منهن ڏيڻ تائين جدوجهد ڪندا رهيا. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي ٻاهرين غير مقامي باشندن جي زبان سان جنگ هلندي آئي. ان بقا ۽ بچاءَ جي جنگ ۾ ڪيترن ئي قومي اڳواڻن ۽ ڪارڪنن، هارين ۽ مزدورن، شاگردن ۽ عورتن حصو ورتو. سنڌ ۾ ٻوليءَ جو مسئلو 1954ع جي

آئين ٺهڻ وقت ۾ ان کــان پــوءِ وري 1956ع ۾ آئين ٺهڻ جي مـــوقعي تي اڀريـــو. ان بعـــد ان مســـئلي 1961ع ۾ ان وقت شدت اختيار کـري ورتي، جڏهن ايوب خـان جي دور حکـومت ۾ تعليمي سـڌارن لاءِ قـــائم کيـــل کميشـــن 1962ع ڌاري پنهنجـــون سفارشون پيش کيون. انهن سفارشن تحت سـنڌي ٻـوليءَ کي مليـل حقن ۾ سـهوليتن کـان انحـراف کـري، سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت کي گهٽـايو ويـو. ان کي گهٽائي نصاب ۾ پنجين درجي تـائين لازمي قـرار ڏنو ويو. سـنڌي پڙهنـدڙن جي ذريعي تعليم کي اردو بڻايو ويو. اردو ٻارن لاءِ سنڌيءَ جـو لازمي پيـپر ختم کيو ويو وغيره.(108) سـنڌي ٻـوليءَ سـان ٿيـل ان ظلم ۾ ناانصـافيءَ خلاف سـنڌ سـميت سـڄو ملڪ اٿي کڙو ٿيو ۾ مڙني ان فيصـلي جي مـذمت کنـدي ان کي شـــرمناڪ قـــدم کوٺيـــو. ملڪ جي قـــومي اسيمبليءَ جي ميمبرن، سياستدانن، شاگردن، اديبن ۾ ٻين طبقن ان جي مخالفت کئي. نه صـرف سـنڌ واسـين ان خلاف احتجـاج کيـو، پـر اوڀـر پاکسـتان (هـــاڻوکي بنگلاديش)، بلوچســـتان ۾ ســـرحد جي ليڊرن به تعليمي کميشن جون سفارشـون سـنڌين سان ناانصافي قرار ڏنيـون. ان ڏس ۾ قاضـي فيض محمد به پنـتي کين رهيـو. اولهـه ۾ اوڀـر پاکسـتان جي ليڊرن جيکو حکومت کان گڏيل مطـالبو کيـو، ان تي جن 21 اهم ليڊرن صـحيحون کيـون، انهن ۾ قاضي صاحب به هڪ هيو. قاضي صــاحب ان دور ۾ هر پليٽ فارم تـان سـنڌي ٻـوليءَ جي حقن لاءِ آواز بلند کيو. نيٺ وقت جي حاکمن عوام جي دٻاءَ کان

مجبـور ٿي، سـنڌي ٻـوليءَ جي سـاڃي حيـثيت کي برقرار رکيو.

ووٽرن جون لسٽون سـنڌيءَ ۾ چـپرائڻ کـاڻ جدوجهد

1970ع جي اليڪشـــن ٿيڻ واري هـــئي، ان لاءِ حڪومت اعلان ڪيو ته ووٽرن جون لسـٽون صـرف اردو ۾ بنگالي زبـان ۾ ڇهنـديون. حڪـومت جـو اهـو اعلان سـنڌي زبـان سـان ٻـه اکيـائي ۾ دشـمني تي مبني هو. ڇو جو هن کان 22 سال اڳ انگريـزن جي دور ۾ لسـٽون سـنڌي ۾ ڇـپيون هيـون. ان بعـد ون يـونٽ جي شـروعاتي دور ۾ بـه لسـٽون سـنڌيءَ ۾ ڇپيون هيـون، پـر هن وقت سـنڌي ٻـوليءَ کي نظـر انداز ڪري ان سـنئين سـڌي مسـئلي تي حڪـومت اڙي ڪري بيٺي. حڪومت جي ان غلـط فيصـلي کي سنڌي ٻولي ڳالهائينـدڙن ننـديو ۾ پنهنجي جـائز حـق جي گهر ڪئي. اخبارن ايـڊيٽوريل لکيـا. ٺهـراءَ پـاس ٿيا، بيان نڪتا ۾ احتجاج ٿيا، پـر حڪـومت ان تي ڪـا بـه توجهـه نـه ڏني. ان ڪـري سـنڌي شـاگردن ان مسئلي جي حل واسطي تحريڪ هلائڻ شروع ڪئي تـه لسـٽون سـنڌي ۾ بـه ڇپجڻ گهـرجن. 8 نومـبر 1969ع تي شاگردن مظـاهرا ڪيـا. ان بعـد شـاگرد ليـڊر لالا قـادر بـک هڙتـال تي ويٺـو. سـڄي سـنڌ ۾ علامتي بک هڙتالون شروع ٿي ويون. جلـوس ڪـڍيا ويـا ۾ جلسـا ڪيـا ويـا.(109) شـاگردن سـنڌي ۾ لسٽون ڇپرائڻ کانسواءِ ٻيا به هينيان مطالبا ڪيا ته:

(1) ون يونٽ ٽوڙيو وڃي. (2) سنڌ يونيورسـٽي جي ملازمن خلاف ڪيس واپس ورتـــا وڃن. پـــر اهم مطالبو سنڌي لسٽن جو ئي هـو. شـاگردن جي انهن مطـالبن جي پيپلـز پـارٽيءَ جي چيـئرمين ذوالفقـار علي ڀٽي ۾ سنڌ متحد محاذ جي صـدر جي ايم سـيد پڻ حمايت ڪئي. قاضي فيض محمد جيڪو ان وقت آل پاڪستان عوامي ليـگ جـو مرڪـزي نـائب صـدر هو. ان پڻ حڪـومت جي ان هٺ ڌرمي کي ننـديو ۾ شاگردن جي جـائز مطـالبن جي حمـايت ڪـئي. 11 نومبر 69ع تي پاڻ حمايتي پريس بيان سان گڏ اهــو به اعلان ڪيو ته گهرجون پوريون نه ٿيون ته پاڻ بــه مرڻ گهڙيءَ تائين بک هڙتال ڪنـدا.(110) شـاگردن جي انهن مطالبن جي صحيح معني ۾ عملي پنيرائي عوامي ليگ ئي ڪئي ۾ سندن مرڪـزي نـائب صـدر شاگردن جو ڀرپور ساٿ ڏنو. شـاگردن جي تحـريڪ بـابت قاضـي صـاحب جن لکن ٿـا تــه ”هي سـنڌي لسٽن جي گهر سياستدانن کي ڪـرڻ گهـربي هـئي، نه ٻچن شاگردن کي.“(111)

قاضـي صـاحب جن کي 10 نومــبر 69ع تي ”شـام سـنڌ“ وارن جي دعـوت پهتـل هـئي، اهـو فنڪشـن شاگرد ڪرائي رهيا هئا. پـاڻ ان فنڪشـن ۾ شـريڪ ٿيا. ان ۾ پاڻ تقرير ڪندي چيائون ته ”اسان جا ٻچــا سنڌ ۾ سنڌي زبان لاءِ بک هڙتالون ڪري رهيـا آهن. اسان کي بــه انهن جي همـدرديءَ ۾ ڪجهـه قربـاني ڏيڻ گهرجي.“(112) فنڪشن ختم ٿيڻ بعد پـاڻ بـک هڙتالي شاگردن وٽ ويـا ۾ کين گلن جـا هـار پارايـا. پاڻ ٻئي دفعي شاگردن سـان ملڻ ويـا تـه شـاگردن

جي حالت ڏسي جوش ۽ اچي ويا ۽ اعلان ڪيائون ته ”جيڪڏهن شاگردن جون گهرجون قبول نه ڪيون ويون ته مان به مرڻ گهڙيءَ تائين بک هڙتال ڪندس.“(113) نيٺ پاڻ 14 نومبر 69ع تي اچي بک هڙتال تي ويٺا. سندن بک هڙتال سبب هيءَ تحريڪ وڏي عوامي تحريڪ جو رخ اختيار ڪري وئي. عوامي ليگ جي سربراهه شيخ مجيب الرحمان پڻ تحريڪ جي حمايت ڪئي. جڏهن تحريڪ زور وٺڻ لڳي ۽ سڄي سنڌ ان جي حمايت ۾ اٿي پئي ته وڏن وڏن ليڊرن جي دڪانداريءَ کي ڌڪ لڳڻ لڳو. جنهن ڪري جي ايم سيد ان جي مخالفت ڪندي، ان کي ختم ڪرڻ جي صلاح ڏني. ان بابت قاضي صاحب جن لکن ٿا ته؛ ”جي ايم سيد هن تحريڪ جي مخالفت ڪئي ۽ قانوني طرح حق وٺڻ لاءِ جدوجهد تي زور ڏنو، پر اها رٿ اسان کي ناپسند هئي.“(114) جي ايم سيد جي مخالفت سبب ڪيترائي بک هڙتالي شاگرد بي دليا ٿي پيا ۽ بک هڙتال ختم ڪرڻ لاءِ سوچڻ لڳا. پر قاضي صاحب شاگردن کي سمجهايو ته اها اسان جي بي عزتي آهي، جو بنا مطالبن مڃرائڻ جي خودبخود تحريڪ ختم ڪيون. دشمن اسان کي ٺوڪيندا، بزدل ۽ پاڙيو سڏيندا. پوءِ ڪير اسان جي پويان لڳندو. ان بعد شاگرد بک هڙتال جاري رکڻ تي راضي ٿيا. بک هڙتالين جي همت افزائي لاءِ سندن وٽ فلسطيني، بنگالي ۽ بلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشنن جا شاگرد به اچڻ لڳا. قاضي صاحب بک هڙتال دوران هيئين بيان ڪڍيو؛ ”سنڌ عظيم ۽ قديم ملڪ آهي. سنڌي

زبــان □ ثقــافت جــون پــاڙون عــوام جي دلين □ پختگيءَ سان ڪتل آهن. بدقسمتي سان غــير ملڪي ثقافت جي ذريعي سـنڌ □ سـنڌين ڪي تباهـه ڪــرڻ جي سـازش ٿي رهي آهي، پـر اسـين ان جي خلاف جدوجهد ڪري شاهه لطيـف □ ٻين صـوفي شـاعرن جي تصـــور مطـــابق هڪ نـــئين ســـنڌ وجـــود □ آڻينداسين.“(115) قاضي صاحب سـنڌ جـو پهريـون سياستدان هو، جنهن عملي طرح ان تحريڪ □ تــپي پاڻ ڪي سنڌ □ سنڌين جو سچو خادم تسليم ڪرايو. تحريڪ جو سچو ڪريڊٽ جيڪو اڳ چند بيـان بـاز □ لٻـاڙي ليـڊرن جي ڪنـڌي □ اڇٽـو هـو، سـو قاضـي صـاحب، عـوامي ليـگ □ محب وطن شـاگردن جي ڪاتي □ اچي ويو.

قاضي صاحب جي تحريڪ □ ٽپڻ سان سنڌ دشــمنن طرفـان وڏي پئمـاني تي مخـالفت شـروع ٿي چڪي هـئي. ڏاريـا هن تحـريڪ جي دشـمنيءَ تي لهي آيـا. مخالفت □ جلسـا جلـوس ڪـڍيا ويـا. مهـاجر اڳـواڻ نواب مظفر هڪ پريس ڪانفرنس □ چيو ته؛ ”ســنڌ جي ڪنڊ ڪـرڇ □ بڪ هڙتـالين جي ڪـري امن امـان جون ڪوششون ڪمزور ٿي ويون آهن □ پاڪســتان عوامي ليگ جي نائب صدر قاضـي فيض محمـد جي بـڪ هڙتـال □ شـامل ٿيڻ بعـد شـهر جي فضـا بيحـد خــراب ٿي وئي آهي. قاضــي فيض محمــد سياســي فائـدو وٺڻ ٿـو چـاهي.“(116) ٻـئي ڏينهن سـورنهن نومبر تي قاضـي صـاحب نـواب صـاحب ڪي جـواب ڏيندي پـريس بيـان □ چيـو تـه؛ ”آئـون حيـدرآباد جي هڪ فوت پاٿ تي پيـو آهيـان. انهيءَ مـان جهـيڙا يـا

لاقانونيت شروع ٿيڻ جو سوال ئي نـه ٿـو پيـدا ٿـئي. اسان پنهنجون جانيون قربان ڪرڻ جي مقصد سان پُرامن جدوجهد شروع ڪئي آهي.“(117)، 17 نومبر تي ڪامريڊ غلام محمد لغاري به بيمـار هونـدي پـاڻ ڪٽـائي اچي بـک هڙتـال تي ويـٺـو. بـک هڙتـالين وٽ هاري، شاگرد، هارياڻيون، ڪارڪن ليـڊر اچڻ لڳـا. تحريڪ جيئن پوءِ تيئن تيز ٿيـنـدي رهي. جيڪـا ڳالهـه سـنڌ دشـمنن ڪـان سـٺي نـه ٿي. حڪـومت ڏاڍ ڏهڪاءَ سان هن حق جي آواز کي ختم ڪرڻ لاءِ 18 نومبر جي رات جو هڪ وڳي بـک هڙتـالي ڪـارڪنن جي ڪيمپ تي حملو ڪيـو. پـوليس مهـاجر غنـڊن بک هڙتـالين تي لـٺين، ڌڪن، ڪنـڌاڦن جي برسـات وسـائي ڏني. هنن سـپني جـا هـڏ ڳُـڏ پچي وڌائـون. ڪامريڊ لغـاري کي ڏاڍا ڌڪ لڳـا، سـندن مٿـو ڦـاٽي پيو. پوليس سـپني کي ڪـٽي اچي حيـدرآباد سـينٽرل جيل رکيـو. ان جي ٻئي ڏينهن سڄي سـنڌ بـک هڙتـالين جـون گرفتـاريون شـروع ٿي ويـون.(118) قاضـي فيض محمـد ٻيـا ڪـارڪن جيـل بـه بـک هڙتال تي رهيا. پنجن ڏينهن بعد پٽـو صـاحب بـه بـک هڙتالين سان ملڻ آيو. قاضي صـاحب پـٽي کي چيـو ته اسان جا مطالبـا پـورا ڪيـا وڃن تـه تحـريڪ بنـد ڪنداسين. پهريون مطـالبو ون يـونٽ ٽوڙيـو وڃي ٻيو ووٽرن جون لسٽون سنڌيءَ شايع ڪيون وڃن. جيل 8 ڏينهن ٻيا به گذري ويا. سـڄي سـنڌ بـک هڙتالين جي حمايت مظـاهرا ٿيڻ لڳـا. هڪ ڏينهن ميــڊيڪل جي شــاگردن شــاگردياڻين اچي جيــل ٻاهران ڌرڻو هنيو ته بک هڙتالين کي طبي امداد ڏني

وجي. جنهن بعد قاضي صاحب ۽ سندس ساٿين کي
ٽپاسڻ لاءِ هڪ ڊاڪٽرن جي ٽيم آئي. جيل ۾ قاضي
صاحب ۽ غلام محمد لغاري کي شاگردن کان الڳ
رکيو ويو. ڪيترائي شاگرد روز گرفتار ٿيندا رهيا ۽
بهادر نياڻي اختر بلوچ پڻ گرفتار ٿي آئي. قاضي
صاحب هن نياڻيءَ جي همت افزائي لاءِ ڏانهس روز
چٺيون لکندو هو. 26 نومبر تي قاضي صاحب جي
حالت ڏاڍي خراب ٿي وئي ۽ پاڻ بستري تي موت
جو انتظار ڪرڻ لڳا. نيٺ حڪومت جدوجهد ڪندڙن
جي آڏو گوڏا کوڙيا ۽ سنڌي عوام جي سالن کان
هلندڙ جدوجهد رنگ لاتو. 28 نومبر تي ون يونٽ
ٽوڙڻ جو اعلان ڪيو ويو ۽ 29 نومبر تي لسٽون
سنڌيءَ ۾ شايع ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو. 30 نومبر
تي ايڪشن ڪاميٽي طرفان بک هڙتال ختم ڪرڻ
جو اعلان ٿيو.(119) ان بعد قاضي صاحب ۽
سندس ساٿين بک هڙتال ختم ڪئي. جنهن بعد پاڻ
8 ڊسمبر تي جيل مان سنڌ جي نئين وجود ۾ سنڌي
ٻولي جي حيثيت جي مڃتا جو تحفو کڻي آزاد ٿيا.

سنڌي ٻولي قومي ٻولي تحريڪ

سنڌ ۾ ٻوليءَ جي مسئلي تي وري ان وقت چڪتاڻ
وڌي، جڏهن 1973ع جي آئين ٺهڻ وقت سنڌين جي
پراڻي جائز مطالبي کي نظرانداز ڪندي حڪومت 8
سيڪڙو اقليت جي ٻولي اردوءَ کي ملڪ جي قومي
ٻولي بڻايو. حڪومت جي ان قدم کي ناجائز ۽ غير
واجبي ڪوٺيندي سنڌي عوام جدوجهد جي ميدان ۾
لهي آيو. هر طبقي سنڌي ٻوليءَ سان ٿيل ناانصافي

خلاف آواز بلند ڪيو ۽ مطالبو ڪيو ته سنڌي کي بـه پاڪستان جي قـومي ٻـولي تسـليم ڪـيـو وڃي ۽ ان کي سنڌ جي واحد سرڪاري زبان بڻايو وڃي.(120) صــرف اردو کي قــومي ٻــولي بڻــائڻ ســنڌين جي سياسي، ثقافتي، معاشـي ۽ لسـاني حقن جـو کليـو کلايو استحصال آهي. صرف اردوءَ کي قـومي ٻـولي بنائڻ سان سنڌين جـا حـق غضـب ٿينـدا ۽ اردو جي آڌار تي ڌاريــان مــاڻهو ســنڌ ۾ بنـا روڪ ٽـوڪ جي داخل ٿي سنڌين کي اقليت ۾ آڻي سـنڌ کي ورهـائڻ جي سازش ڪندا.(121) جي ايم سيد، قاضي فيض محمد ۽ ٻين اڳواڻن ان ظلم خلاف آواز بلنـد ڪيـو ۽ حڪومت جي ان قدم جي سخت مذمت ۽ مخـالفت ڪئي.(122) انهن ڏينهن ۾ صـدر ذوالفقـار علي ڀٽـو ڪــراچي ۾ دوري تي آيـو. اتي ڀـٽي صـاحب قاضـي صاحب سميت ٻين سياستدانن کي گهرايـو ۽ ڪـانئن راءِ ورتي ته بنگلاديش ۽ هندستان سان ڪهڙا لاڳاپـا رکجن؟ ان گڏجاڻيءَ ۾ قاضي صاحب ڀٽي کي پاسي تي وٺي چيو ته سنڌي زبان جـو مسـئلو خوامخواهـه اڇلي، اجايو طوفان کڙو ڪيـو ويـو آهي. صـدر ڀـٽي قاضي صاحب کي سنڌي ٻولي جي حق ۾ اهڙو نوٽ لکي ڏيڻ لاءِ چيــو.(123) جيڪــو قاضــي صــاحب انگريــزيءَ ۾ لکي ڪين امــاڻيو. ان نــوٽ ۾ قاضــي صاحب سنڌي ٻولي جي تسليمي لاءِ واضح ۽ وزندار دليل ڏئي ثـابت ڪيـو تـه سـنڌ پاڪسـتان جي واحـد ترقي يافته ۽ سڌريل زبـان آهي، جيڪـا زنـدگي جي هر شعبي ۾ ڪاميابي سان استعمال ٿي سگهي ٿي.

(124) پاڻ ان نوٽ ۾ صدر ڀٽي کي سنڌي ٻوليءَ جي اهميت کان واقف ڪندي مطالبو ڪيو ته؛

1- سنڌي کي قومي ٻولي تسليم ڪيو وڃي.

2- سنڌي سنڌ جي واحد سرڪاري زبان تسليم ڪئي وڃي.

قاضي صاحب صدر ڀٽي کي گذارش ڪئي ته جي انهيءَ لاءِ حالتون سازگار نه آهن ته پوءِ گهٽ ۾ گهٽ سنڌيءَ کي انهيءَ حالت ۾ ڇڏيو وڃي، جيڪا پاڪستان کان اڳ ۾ پوءِ رهندي اچي. ان نوٽ ۾ پاڻ ذوالفقار ڀٽي کي خبردار ڪيائون ته سنڌ صوبي ۾ ٻن زبانن جو سرڪاري ٿي رهڻ سنڌي ٻولي لاءِ تباهي ٿيندي، جا ڳالهه سنڌ جا ماڻهو ۾ خاص ڪري سنڌ جو نوجوان طبقو ڪنهن به حالت ۾ برداشت نه ڪندو. 7 جولاءِ 1972ع تي سنڌ اسيمبلي ۾ ٻوليءَ وارو بل پيش ڪيو ويو. جيڪو وڏي اڪثريت سان پاس ٿي ويو. صرف 11 غير سنڌي ميمبرن ان جي مخالفت ڪئي ۾ سنڌ ۾ هنگاما ڪرائڻ شروع ڪيا، جن جو ڪو به جواز ڪونه هو. اردو پاڪستان جي قومي ٻولي تسليم ٿي چڪي هئي، پر هو سنڌي کي صرف سنڌ اندر به انڌو منڊو مقام ملڻ تي ارها هئا. ٻوليءَ جي مسئلي کي بنياد بڻائي غير سنڌين ڪراچي، حيدرآباد، ٽنڊو ڄام ۾ ٽنڊو الهيار ۾ سنڌين مٿان حملا ڪري ڪين قتل ڪيو. انهن جون جائيدادون تباهه ڪيون، گهر ساڙيا ۾ ڪين پنهنجا اجها ڇڏڻ تي مجبور ڪيو. صدر ڀٽي رجعت پرستن ۾ اردو شاونسٽن جي انهن هنگامن کان متاثر ٿي 10 جولاءِ تي راولپنڊيءَ ۾ ”لساني ڪانفرنس“

سڏائڻ جو اعلان ڪيو. سرڪاري طرح 5 سنڌي دانشورن ۽ 20 اردو دانشورن کي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ جو دعوت نامو ڏنو ويو. سنڌ مان شروعات ۾ جي ايم سيد، پير حسام الدين راشدي، شيخ اياز ۽ قاضي فيض محمد ان ڪانفرنس ۾ وڃڻ لاءِ سنبريا. قاضي صاحب جن ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ نواب شاهه کان ڪراچي روانا ٿيا، اتي پهچي کين خبر پئي ته جي ايم سيد ۽ حسام الدين راشدي ڪانفرنس ۾ هلڻ کان انڪار ڪيو آهي. مجبورن قاضي صاحب کي اڪيلي سر سنڌين جي نمائندگي لاءِ راولپنڊي روانو ٿيڻو پيو.

جڏهن پاڻ ڪانفرنس هال ۾ پهتا ته اتي 20 کن اردو دانشورن جي وچ ۾ پاڻ اڪيلا سنڌ جي نمائندگي ڪندڙ هئا. پاڻ محسوس ڪيائون ته جيڪڏهن اردو جي 20 حمايتن ڳالهائڻ شروع ڪيو ته اتي مون هڪ ڄڻي جو آواز نقار خاني ۾ طوطي جو آواز ثابت ٿيندو. تنهن ڪري پاڻ صدر پٽي کان مطالبو ڪيائون ته کين سڀ کان پهرين تقرير ڪرڻ ڏني وڃي. صدر صاحب سندن اها گهر مڃي ۽ قاضي صاحب جن سڀني کان اول تقرير ڪئي ۽ سنڌي ٻولي جو ڪيس پيش ڪيو. اسان سندن ان تاريخي تقرير جا ڪي اهم ٽڪرا ماهوار ملير ڊائجسٽ آگسٽ 1972ع جي پرچي تان ڏئي رهيا آهيون: ”سنڌي صرف زبان نه آهي، مگر هيءَ سنڌ جي ثقافت، تهذيب ۽ تمدن جي صورت آهي، هي شخصيت آهي، سنڌ جي روح جي پوشاڪ آهي، جان آهي.... سنڌي زبان جي مرڻ سان سنڌ مري

ويندي، باقي هن زمين جي ٽڪري جي ڪابہ معنيٰ نه رهندي.... اسان سنڌ جي ماڻهن جي اها گهر آهي، جا حق ۾ انصاف تي مبني آهي ته سنڌي زبان کي به قومي زبان ٺهرايو وڃي ۾ نئون آئين جڏهن ٺهي تڏهن پنجابي، پشتو، بلوچي ۾ سنڌي زبانن کي قومي زبانون تسليم ڪيو وڃي. اردو کي به قومي ۾ رابطي جي زبان بنايو وڃي ته اسان اعتراض نه ڪنداسين. صدر صاحب! توهان جو هي ’لساني بل‘ حقيقتن اسان سان انصافي آهي، ناحق آهي، گهربو ته ائين هو ته اسان سنڌي پنهنجي حق لاءِ قرباني جي ميدان ۾ گهڙي پئون ها ۾ سنڌيءَ کي پنهنجي حقي جڳهه ڏيارڻ لاءِ قربانيون ڏيون ها، مگر اسان ائين نه ڪيو، جنهن لاءِ اسان وٽ سبب آهن. صدر صاحب! هي چار صوبا توهان جي طفيل گڏ رهي سگهن ٿا. مگر جيڪڏهن توهان کي ڪنهن فوجي ڪوپ جي معرفت ڪڍيو ويو ته پوءِ هن پاڪستان جو بچڻ محال آهي، نه فقط محال آهي، مگر جيڪو هتي ڪوس ٿيندو ۾ ظلم ٿيندو، تنهن جو تصور ڪندي دل دهلجيو وڃي ٿي. اهو ٻيو سبب آهي جو اسان ماٺ ڪري ويٺا آهيون. انهيءَ ڪري اسان جي صبر کي غلط طرح تعبير نه ڪيو وڃي. اسان توهان جي بل کي پاڻ تي ظلم ٿا سمجهون، جيڪڏهن بل ۾ ڪا ردوبدل ڪئي وئي ته پوءِ اسان جا نوجوان پنهنجون جانيون جلائي ڇڏيندا ۾ اها هڪ ننڍي قيامت ٿيندي. اسان جي گهر آهي ته سنڌ ۾ صرف سنڌي واحد سرڪاري زبان ٿيڻ گهرجي ۾ اسان نه ٿا چاهيون ته اردو ۾ سنڌي ٻئي گڏ

سرڪاري زبانون ٿين.... مگر ڇا ڇئجي اردو جي آڙ ۾ سڄا 25 سال سنڌ جو استحصال ڪيـو ويـو آهي. جيڪي هندو وياج خورن هڪ سئو سالن ۾ اسان کي نيوڙيو، انهيءَ ڪان وڌيڪ 25 سالن ۾ اردودان سرمائيدارن اسان کي ڦريو آهي. سڀ ڪجهه ڪٽي ويا. هاڻي اردو کي آڙ ڪري پاڻ حڪمران قوم بڻجي، اسان تي حڪومت ڪرڻ گهرن ٿا ۽ انهيءَ ڪري سنڌين کي حڪومت مان ڪڍڻ گهرن ٿا. سنڌ کي اسان هرگز ختم ڪرڻ نه ڏينداسين. پهريان اسان سڀني سنڌين کي مون سميت کهي عربي سمنڊ ۾ اڇلايو وڃي، پوءِ سنڌ ختم ٿي سگهي ٿي. اسان سنڌ کي پاڪستان ۾ عزت وارو ۽ خود دار صوبو بڻائڻ گهرون ٿا. اسان پنهنجي پيئرن واري زندگي گذارڻ چاهيون ٿا.“(125)

حڪومت تي هنن دانهن ۾ ڪوڪن جو ڪو اثر ڪونه ٿيو. ڀٽي صاحب جي حڪومت ۽ پارٽي، وڏي صوبي ۾ هڪ مخصوص اقليت جي خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي موت واري دستاويز تي صحيح ڪري سنڌ کي ٻن ٻولين وارو صوبو بڻايو. جيڪا سنڌ جي ماڻهن سان سراسر ناانصافي ۽ ظلم هو. اڄ تائين سنڌي عوام پنهنجي ان قومي جمهوري مطالبي جي مڃتا لاءِ مختلف محاذن تي جنگ ڪري رهيو آهي. جنهن ڏينهن اسان جدوجهد ذريعي سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت تسليم ڪرائي ۽ ان کي پاڪستان جي قومي ۽ سنڌ جي واحد سرڪاري زبان مڃرايو. ان ڏينهن اسان جي مٿين جدوجهد پنهنجي ڪاميابي تي پهچندي.

زندگيءَ جا آخري ڏينهن

بنگلاديش جي قيام کان پوءِ باقي بچيل پاڪستان جون حالتون نهايت خراب ٿي ويون. يحيٰ خان باقي پاڪستان جون واڳون ذوالفقار علي ڀٽي جي حوالي ڪيون. جنهن هندستان □ بنگلاديش سان لاڳاپا سڌارڻ □ نئين پاليسي اختيار ڪرڻ خاطر ڪراچيءَ □ مڙني سياستدانن کي گهرايو. قاضي صاحب پڻ ان ميٽنگ □ شريڪ ٿيو. مهاجر □ پنجابي سياستدان بنگلاديش □ هندستان سان ڪنهن به قسم جا لاڳاپا رکڻ جا خواهان نه هيا □ هو مجيب کي ڪافر □ غدار ڪوٺي رهيا هئا. هنن ڀٽي کي صلاحون ڏنيون ته بنگلاديش کي تسليم نه ڪيو وڃي. جنهن تي قاضي مٿانهن تنقيد ڪندي، ڀٽي صاحب کي فورن بنگلاديش کي تسليم ڪرڻ □ هندستان سان سٺا لاڳاپا قائم رکڻ جي صلاح ڏني. پاڻ ڀٽي صاحب کي صاف لفظن □ چين ته، "بنگلاديش کي هڪدم مڃڻ گهرجي □ هندستان سان دوستي رکجي. هندستان سان اسان جا ناتا آهن. اسين پاڪستاني □ هندستاني هڪ ئي زمين مان پيدا ٿيا آهيون." (126) ڀٽي صاحب تي قاضي صاحب جي صلاحن جو سٺو اثر ٿيو □ پاڻ قاضي صاحب جي موقف کي صحيح تسليم ڪين.

جيئن ته قاضي صاحب، شيخ مجيب الرحمان جو سٺو دوست □ ساٿي هيو. ان ڪري ڀٽي، شيخ

مجيب جا خيالات معلوم ڪرڻ لاءِ قاضي صاحب سان رابطو قائم ڪيو. قاضي صاحب ان رابطي کان اڳ حڪومت کي درخواست ڪئي هئي ته ڪيس شيخ مجيب سان ملڻ جي اجازت ڏني وڃي. حڪومت سندن اها درخواست ان بنياد تي قبول ڪئي، جيئن شيخ مجيب جا خيالات معلوم ڪري سگهجن. ان سلسلي ۾ ذوالفقار علي ڀٽو، قاضي صاحب وٽ نواب شاهه آيو ۽ کين لنڊن وڃڻ جي اجازت ڏنائين. قاضي صاحب، شيخ مجيب سان ملاقات ڪرڻ لاءِ لنڊن پهتو. شيخ مجيب الرحمان کين ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ کين ڏاڍي پيار ۽ محبت سان مليو. شيخ مجيب، قاضي صاحب کي لنڊن ۾ رهڻ جي آڇ ڪئي. پر قاضي صاحب جن لنڊن ۾ صرف 3 هفتا رهڻ بعد واپس پاڪستان موٽي آيا. (127)

بنگال جي ٽٽڻ کان پوءِ سنڌ ۾ حالتون خراب ٿيڻ لڳيون. هڪ مخصوص اقليت،مجيب الرحمان جي حامين ۾ صوبائي خودمختياري گهرندڙ ليڊرن پويان باهه ٻاري ڏني. قاضي صاحب کي شڪ جي نظرن سان ڏسڻ لڳا ۽ سندن هر چر پر تي نظرداري ٿيڻ لڳي. وري جو ٻوليءَ وارا فساد ٿيا ته، سنڌي ٻوليءَ جي حقن لاءِ قاضي صاحب جيڪو تحرڪ ورتو. ان سنڌ دشمنن کي هيڪاري قاضي صاحب کان ڊيڄاري وڌو. حڪومت پڻ قاضي صاحب جي سخت مخالفت ڪرڻ شروع ڪئي. انهن مٿي ڳالهين قاضي صاحب جي جيءَ کي جهوري وڌو ۽ پاڻ ڪجهه وقت وطن کان ٻاهر رهڻ جو فيصلو ڪين. هڪ ڏينهن پاڻ پنهنجي گهر واريءَ سميت سعودي

عــرب وڃڻ لاءِ هــوائي اڏي تي پهتــا تــه حڪــومت سندن ٻاهر وڃڻ تي بنــدش وجهي، کين هــوائي اڏي تان واپس گهر روانو ڪيو.

حڪومت جي انهن قدمن کين سخت صدمو رســايو. حڪـــومت جي ڪارنـــدن ۾ مخصـــوص اقليت ڪـــان قاضي صاحب جو وجود برداشت ٿي نه سگهيو. ڇــو جو قاضي صاحب، سنڌ لاءِ پڻ اهي حق گهري رهيــو هــو، جيڪي حــق مجيب بنگــالين لاءِ گهريـــا ٿي. ان ڪري سنڌ دشـمنن قاضـي صـاحب کي مـارائڻ جـو منصــوبو ســٽيو. جــيئن هيءُ حــق ۾ ســچ جــو آواز هميشه لاءِ ختم ٿي وڃي.

جڏهن قاضي صاحب کي اهي خبرون پهتيون ۾ پـــاڻ ڏٺن تـه هـتي رهي، سـنڌ ۾ سـنڌين لاءِ ڪـو بـه ڪم ڪري نه ٿو سگهجي، ته پاڻ غيرقانوني طور تي هن ملڪ ڇـڏڻ جـو فيصـلو ڪين. سـپٽمبر 1974ع جي هڪ ڏينهن پاڻ بنا ڪنهن بـدائڻ جي ٿـر پـارڪر ڪـان هندستان روانا ٿيا. رسـتي ۾ ڪيـترين تڪليفن سـهڻ کان پــوءِ وجي هندسـتان جي سـرحد تي پهتـا، جـتي کين هندستاني فوج گرفتـار ڪيـو. جـڏهن هندسـتان سرڪار کي سندن خبر پئي تـه کين آزاد ڪـري پـاڻ وٽ مهمـــان جي حيــثيت ســـان رهـــايو. هندســـتان سرڪار سندن آمد جو اطلاع شيخ مجيب کي ڏيـاري موڪليـو. پـاڻ ڪجهـه هفتـا دهلي ۾ رهڻ ڪـان پــوءِ بنگلاديش پهتـا. اتي سـندن اچڻ مخفي رکيـو ويـو ۾ کين بنگلاديش جو خـاص مهمـان ڪـري رهـايو ويـو. شيخ مجيب، قاضي صـاحب کي بنگلاديش حڪـومت جي خرچ تي ڊاڪا ۾ رهڻ جي آڇ ڪـئي ۾ کين يقين

ڏياريو ويو ته اوهان جا ٻار ٻچا پڻ هتي گهرايا وينــدا. جي پاڻ هـتي رهڻ بجـاءِ لنـڊن رهنـدا تـه بـه سـندن سمورو خرچ عوامي ليگ برداشت ڪندي. پـر جـيئن تــه ان وقت بنگلاديش جي معاشــي حــالت ســخت خراب ٿي چڪي هئي، ان ڪري قاضي صاحب، انهن مٿان بوجهـه بنجڻ سـنو نـه ڄـاتو. ان ڪـري قاضـي صاحب جن لنڊن وڃڻ لاءِ ڪابل پهتا. جتي سندن ٻن ڏينهن جو خـرچ، عـوامي ليـگ وارن برداشـت ڪيـو. جتان پاڻ لنڊن روانا ٿي ويا.
پاڻ لنڊن □ سال کن رهائش اختيار ڪين. اتي رهندڙ سنڌي شاگردن سان لاڳاپـا وڌاين. اتـان جي تعليمي ادارن جي نظام جو ڳوڙهو مطالعو ڪين. پاڪسـتان سرڪار، قاضي صاحب مٿان غير قانوني طـور ٻـاهر وڃڻ جـو ڪيس داخـل ڪيـو □ سـندن شـيخ مجيب سان ملاقات ڪي خراب نظرن سان ڏٺو. وزيراعظم پـتي گهـٽي ڪوشـش ڪـئي تـه قاضـي صـاحب جن پنهنجي وطن واپس مـــوٽي اچن. وزيـــراعظم □ وزيراعليٰ غلام مصطفى جتـوئي کين واپس اچڻ لاءِ نياپا موڪليا. ان بعد جڏهن جتوئي لنڊن ويـو تـه اتي به قاضـي صـاحب سـان مليـو □ کين واپس هلڻ لاءِ زور پرڻ لڳو.
قاضي صاحب جن جڏهن ڏٺو ته ملڪ کان ٻاهر رهي سـنڌ وارن جي خـدمت ڪـري نـه ٿي سـگهجي، ان ڪري پاڻ واپس موٽڻ لاءِ تيار ٿيا. هڪ دفعي بـرٽش ايئر لائينس ذريعي هڪ غير ملڪي جي حيثيت سـان ڪـــراچي هـــوائي اڏي تي پهتـــا. جتـــان بـــه ڏينهن پاڪسـتان □ رهڻ جي اجـازت حاصـل ڪـري، اچي

گهر نڪتا. سندن پهچڻ ڪان پوءِ هڪ مهيني گذرڻ بعد حڪومت ڪين هالاڻي مان گرفتار ڪيو ۽ ڪين ڪلفٽن پوليس لاڪ اپ ۾ رکيو ويو. جتان پوءِ ڪين ضلعي نٿي جي گهاري بنگلي ۾ قيد رکيو ويو. به ٽي هفتا پڇا ڳڇا ٿيندي رهي. ان بعد 4 مهينن گذرڻ ڪان پوءِ ڪين گهر ۾ نظر بند ڪيو ويو. (128) جتان پڻ ڪجهه مهينن ڪان پوءِ آزاد ٿيا.

ان بعد قاضي صاحب جن عملي سياست تان رٽائر ٿيا ۽ باقي زندگي سنڌي ادب جي جهولي پرڻ لاءِ وقف ڪري، پنهنجا لکيل ڪتاب ڇپرائڻ طرف توجهه ڏنن. ان سان گڏ وڪالت پڻ ڪندا رهيا.

پاڻ سياست ڪان رٽائر ٿيڻ ڪانپوءِ سنڌي هارين ڪي سجاڳ ڪرڻ جي خيال ڪان ”سنڌ هاري ڪاميٽي“ جي ويجهو رهيا. واندڪائي واري وقت ۾ پاڻ ڀهراڙين ۾ نڪري ويندا هئا ۽ اتي وڃي هارين سان ڪچهريون ڪندا هئا ۽ ڪين سندن مسئلن ڪان آگاهه ڪندا هئا.

وفات ڪان ڪجهه هفتا اڳ سندن ايڪسيڊنٽ ٿي پيو ۽ ٻانهن ڀڃي پين. اها اجان مس ٺيڪ ٿي ته سندن ٻڌڻ جي حواسن ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏنو. وفات ڪان ٻه ڏينهن اڳ پاڻ نواب شاهه ڪان هالاڻي پهتا. اتي ڪين دل جو دورو پيو. جنهن مان پاڻ ڇڙهي ڪو نه سگهيا ۽ 13 آڪٽومبر 1982ع تي وفات ڪري ويا. ڪين هالاڻي جي اباڻي قبرستان ۾ مٽي ماءُ حوالي ڪيو ويو.

وڏي وٿ هئا، ٻاروچا ته پنيور ۾.

ادبي ۽ ثقافتي زندگي

1. ادبي زندگي

قاضي فيض محمد جن بااصول سياستدان ۽ قــومي ورڪر هجڻ سان گڏ سٺا اديب، شـاعر ۽ فنڪـار پڻ هيــا. پــاڻ سياســي لــٽريچر ۽ فلســفي جي ڏکين مسئلن تي لکڻ سان گڏ بامقصد ناول ۽ شاعري پڻ لکي اٿن. سندن لکيٽون سنڌي سماج جي عڪاســي ڪن ٿيون، جن ۾ هتان جي پورهيت عــوام، هــاري ۽ مزدور جو ڏک درد سمايل آهي. سندن قلم طبقـاتي ســماج جي ڏاڍ ڏهڪـــاءَ، ظلم ۽ زورآوري، مــذهبي نفرت ۽ ڪدورت خلاف منظم جهاد ڪيــو آهي. پــاڻ پنهنجي لڪــٽين وســيلي نــه صــرف معاشــري جي

ڪچاين ۽ خامين کي ننديو ۽ اگهاڙو ڪيو اٿن، پر ان سان گڏ هڪ سوشلسٽ ۽ سيڪيولر معاشــري جي تعمـير لاءِ گس ۽ گهـيڙ پڻ ٻـڌايا اٿن. يعـني سـندن لکڻيون نـه صـرف اسـان جي سـماج جي خـرابين ۽ قبـاحتن جـون زنـده تصـويرون آهن، پـر انهن ۾ هن سماج کي بـدلائڻ ۽ نـئين سـماج جي اڏاوت جــو پڻ نقشو ڏنل آهي.

پاڻ سنڌي ادب کي ٽن ضخيم نـاولن سـان مالامـال ڪيو اٿن. اڄ تائين سنڌ ۾ هنن ناولن جهڙا اصــلوڪا، ضخيم ۽ بامقصـد نـاول ڪنهن ڪـو نـه تخليـق ڪيـا آهن.

پاڻ پنهنجون مڙئي تصنيفون جيل اندر يـا وطن کـان ٻــاهر هجڻ وقت لکيــون اٿن. ٻــاهر وٺ پڪــڙ واري سياست، رات ڏينهن ڊڪ ڊڪان ڪـري سـواءِ ننـڍن پمفليٽن، مضـمونن ۽ پـريس بيـانن جي ٻيـو ڪجهـه لکي نه سگهندا هئا. جڏهن وقت جا حاڪم کين جيل موڪليندا هئا ته اتي پاڻ ٻاهرين دنيـا کـان دور هجڻ ڪري پنهنجو اهو وقت لکڻ پـڙهڻ تي صـرف ڪنـدا هئـا. پــاڻ پنهنجــو نــاول ”اڻ ڇــاڻ“ ۽ ”جنســار“ ۽ پنهنجي جيــون ڪهــاڻي ”منهنجــو ســفر“ جيــل ۾ لکيـائون. بـاقي ٻيـا ڪتـاب ”ٻاويهـه سـو ٻاويهـه ع“، ”لطيفي سـنڌ ان سـرچ آف تـرٿ“ ۽ ”دردن سـندو داستان“ (ٻه حصا) شاعري سنڌ کـان ٻــاهر لنـڊن ۾ جلاوطن هئڻ واري عرصي ۾ لکين.

پاڻ مستند ڪتاب لکڻ کان سواءِ ڪافي مضــمون ۽ مقالا پڻ لکيا اٿن. جيڪي گهڻـو ڪـري سـنڌ ۾ اٿنـدڙ ڪرنٽ مسـئلن تي ان دور جي اخبـارن ۾ لکيـا اٿن.

جيڪڏهن سندن مضمون، تقريرون، پمفليٽ،
دوستن ڏانهن لکيل خط ۾ آيل خط گڏ ڪري شايع
ڪجن ته هوند سنڌي ادب ۾ پنجن ڇهن ضخيم
تصنيفن جو واڌارو ٿي پوي ۽ سندن اهي اهم
تخليقون محفوظ ٿي تاريخ جو حصو بنجي وڃن.
هيٺ اسان قاضي صاحب جي تصنيفن جو تفصيل
ڏيون ٿا.

(1) جنسار

سندن هي ناول حيدرآباد مان پيو دفعو 1980 ۾
شايع ٿيو. جيڪو ڪرائون سائيز جي 348 صفحن
تي مشتمل آهي. پاڻ هيءُ ناول 1954 ۾ سکر
سينٽرل جيل ۾ لکين . پاڻ هن شاهڪار ناول ۾
ورهاڱي کان اڳ جي سنڌي سماج جو نقشو چٽيو
اٿن. ناول ۾ پاڻ سنڌ ۾ جاگيردارن جا ظلم ۽ انهن
طرفان سنڌ جي هندو مسلم عوام ۾ نفاق پيدا
ڪرڻ وارن ڪوشش جو ذڪر ڪيو اٿن.

(2) پاويهه سو پاويهه ع

سندن هي ناول حيدرآباد مان 1979 ۾ شايع ٿيو.
جيڪو ڊيمي سائيز جي 309 صفحن تي مشتمل
آهي. هن ڪتاب ۾ قاضي صاحب دنيا جي مستقبل
جو نقشو چٽيو اٿن ۽ سائنسي ترقي جي فائدن جو
تذڪرو ڪيو آهي. پاڻ جنهن سماج جا خواهشمند
هيا، ان سماج جي تهذيب ۽ تمدن، قدرن ۽ ماپن
بابت لکيو اٿن ۽ انسانذات جي بهتر مستقبل جو
خواب بيان ڪيو اٿن.

(3) سورن سندي سيج

هيءُ ڪتاب پاڻ نـواب شـاهه مـان 1970ع شـايع ڪـــراين. جنهن ٽي مضـــمون اڳ ڪتـــابچن جي صورت ڇپيل باقي ٻه نـوان مضـمون ڏنـل آهن. ڪرائــون ســائيز جــو هي ڪتــاب 251 صــفحن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب جي پهرين حصـي علامـه آءِ آءِ قاضي جا سندن ڏانهن لکيل خط آهن، ان بعــد علامه صاحب جي وفات تي قاضـي فيض محمـد جـا تاثرات ڏنـل آهن. ان بعـد سـندن ڀـاءُ قاضـي محمـد لائق جا ڪجهه شعر قاضي فيض محمد جـا والـده جي وفات تي تاثراتي خط شامل آهن.

ڪتاب جي ٻئي حصي ”منهنجون مون سان ٻه ٽي ڳالهيون“ (حصو:1) ڇپيل 1964ع نواب شاهه جـيئن جو تـيئن ڏنـل آهي. هن مقـالي ڪائنـات، زنـدگي، موت، انسان ٻين فلسفي جي بنيـادي مسـئلن تي بحث ڪيل آهن. هن ساڳي مقالي جي حصي ٻـئي (ڇپيل نواب شـاهه 1965ع) پڻ تحـريڪ، سـماج، وطن، قـانون، مـنزل، راڳ ان جـا مختلـف سـر ٻين نقطن تي بحث ڪيل آهي.

ڪتاب جي چوٿين حصي بعنوان ”ڳوڙهيون ڳالهيون“ سـندن مختصـر سـوانح حيـات 1970ع جي دور تـائين ڏنـل آهي. ڪتـاب جي پنجين حصــي بعنـوان ”شـاگردن جي هلچـل“ سـندن سـنڌي ٻـولي جي تسـليمي خـاطر 1969ع ووٽــرن جــون لســٽون سنڌي شايع ڪرائڻ واري مطـالبي جي حمـايت ڪيل بک هڙتال جو تفصيل ڏنل آهي.

(4) علامه آءِ آءِ قاضي

سندن هي ڪتاب حيدرآباد مان 1981 ۾ شايع ٿيو، جيڪو ڪرائون سائيز جي 60 صفحن تي مشتمل آهي. سندن هيءُ ڪتاب سنڌ جي عظيم انسان علامه آءِ آءِ قاضي سان وابستا يادن تي ٻڌل آهي. جنهن ۾ سنڌ جي همعصر دور جي سياست ۽ سماج تي سٺي روشني وڌل آهي.

(5) هاري ڪاميٽي ۽ الاٽي تحريڪ

سندن هيءُ ڪتاب حيدرآباد مان 1984ع ۾ شايع ٿيو، جيڪو ڪرائون سائيز جي 96 صفحن تي مشتمل آهي. سندن هيءُ ڪتاب سنڌ هاري ڪاميٽي ۽ هارين جي الاٽي تحريڪ جي ڪارنامن ۽ ڪارگذارين تي مشتمل آهي. جديد دور جي تحقيق ڪندڙن ۽ خاص ڪري سنڌ ۾ طبقاتي تحريڪ تي لکندڙن لاءِ هيءُ هڪ ڪارائتو ڪتاب آهي. جنهن ۾ سنڌي هارين جي طبقاتي جدوجهد تي سٺي روشني وڌل آهي.

(6) دردن سندو داستان

هي سندن شاعري جو ڪتاب آهي. جيڪو ٻن حصن ۾ نواب شاهه مان 1980 ۽ 1982 ۾ شايع ڪراين. هي ٻئي حصا ڪرائون سائيز جي 1000 صفحن تي مشتمل آهن. پاڻ پنهنجي شاعري ۾ لطيفي سنڌ جون روحاني منزلون، مارئي جي وطن لاءِ حب، سسئي جي جدوجهد ۽ جستجو، سهڻي جي مقصد

لاءِ فنائي جھڙن موضوعن ڪي اظھار جو ذريعو بنايو آھي.
سندن شاعري نه فن ۾ نه وري مقصد جي لحاظ سان ايتري پختي آھي. جھڙيون سندن پيون نثري تصنيفون آھن.

(7) Lateefee Sindh in Search of Truth

پاڻ ھيءُ ڪتاب نواب شاھه مان 1979ع ۾ شايع ڪرايو. جيڪو ڊبل ڊيمي سائيز جي 134 صفحن تي مشتمل آھي. ھن ڪتاب ۾ سنڌ جي ھڪ خاص قسم جي فلاسافي جو ذڪر ڪيو اٿن. پاڻ ھن ڪتاب ۾ ڪيترن فلاسافيڪل نقطن تي بحث ڪيو اٿن. جيئن مادو، وجود، سمجھه، خودي دماغ، سوچ، عمل، سياست، پيار، حسن ۾ راڳ وغيره.
پاڻ ھن ڪتاب ۾ لطيفي سنڌ جو روحاني مترلون، لطيف سائين جي مکيه سورمين مارئي، سسئي، سھڻي جي حوالي سان ٻڌايون آھن. جن ۾ سنڌ سان محبت ۾ ان جي وجود لاءِ جدوجھد اھم عنصر آھي.

(8) منھنجو سفر

سندن ھي اڻ ڇپيل ڪتاب، سندن جيون ڪٿا آھي. (جيڪو ھن ڪتاب لکجڻ کان پوءِ شايع ٿي چڪو آھي.) پاڻ ھن ھڪ ھزار صفحن جي ضخيم ڪتاب ۾ پنھنجي دور جي سياست، سنڌ جي حالتن، سياستدانن جي ڪارنامن ۾ ڪرتوتن سميت پنھنجي

زنــدگيءَ جي اهم سياســي واقعن ۽ تحــريڪن جــو تفصيل ســان ذڪــر ڪيــو آهي. ســندن هيءَ تصــنيف موجـــوده دور تي لکنـــدڙن لاءِ هڪ اهم ماخـــذ هجڻ سان گڏ 20 صدي جي تاريخ جو اهم دستاويز آهي.

(9) اڻ ڇاڻ

ســندن هيءُ نــاول پڻ اڻ ڇپيــل آهي، جيڪــو 200 صــفحن تي ڦهليــل آهي. ســندن هيءُ نــاول پڻ اڳين ٻن ڇپيل ناولن جهڙو وزنــدار ۽ ڪــارائتو آهي. جنهن جو ڇپجڻ وقت جي اهم ضروت آهي.

ان ڪانسواءِ سندن ٻيا به ڪيترا ننڍا ڪتابڇا ڇپيل آهن ۽ ڪيئي مضمون، مقــالا (ڇپيــل تــوڙي اڻ ڇپيل) مختلف رسالن ۾ ۽ ماڻهن وٽ محفــوظ آهن. جيڪي ايترا ئي اهم آهن. جيترا مٿي ڏنل ڪتاب.

2. راڳ سان محبت

قاضــي فيض محمــد جن اديب هجڻ ســان گــڏ ســٺا فنڪـــار پڻ هيـــا. ســـندن آواز ڏاڍو ســـريلو ۽ من موهيندڙ هوندو هيو. پاڻ پنجن ڇهن ســالن جي عمــر کان وٺي پوڙهپڻ تائين راڳ سان لاڳاپيــل رهيــا. پــاڻ پنهنجي وقت جي برصغير جي اتم راڳيندڙن الهــڏني نوناري، اســتاد بــڙي غلام علي خــان ۽ بــرڪت علي خان جا دوست هئا. پاڻ انهن سان گڏ محفلون ڪندا هئا ۽ ڪين گهرائي راڳ جون محفلــون بــه مچرائينــدا هئا. سندن چوڻ مطابق ته پاڻ گهڻو اثر اســتاد بــڙي غلام علي خــان ڪــان ورتــو ۽ ســندن راڳ ۾ اســتاد الهڏنو نوناري هيو. پاڻ پنهنجي استاد ســان دربــاري،

پيروي ميان جي ٽوڙي راڳ گڏ ڳائيندا هيا انهن راڳڻين جي فن مان پڻ واقف هيا.
پاڻ ننڍي هوندي ڪاليجي دور سرن کي ناهڻ لاءِ اسر جو تنبورو کڻي سمنڊ جي ڪناري تي ويندا هئا وڃي رياض ڪندا هئا. پاڻ پنهنجي آخري عمر حيدرآباد وڃي پنهنجي راڳ جون ٻه ڪيسٽون پراين. جيڪي ڪلاسيڪل ڪلام تي مبني هيون. راڳ جي فن تي ڪيترا مضمون مقالا پڻ لکيا اٿن. ان ڪانسواءِ راڳ تي هڪ خاص انٽرويو ڪانئن آخري ڏينهن انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي وارن پڻ ورتو. جنهن پاڻ سنڌ راڳ جي ماضي، حال مستقبل تي سٺي نموني ڳالهايو اٿن.
جڏهن 1971ع پاڻ سياست کان پري ٿيا ته ان بعد راڳ کي ئي اظهار جو ذريعو بڻاين. پاڻ هارمونيم کڻي ڳوٺن ڪاهي پيا. پهريان هاري ناري گڏ ڪري کين راڳ ٻڌائيندا هئا، ان بعد هارين سان سندن مسئلن تي ڳالهائيندا هئا کين صحيح سماجي شعور ڏيڻ منجهن عوامي هلچل هلائڻ لاءِ جاڳرتا پيدا ڪرڻ لاءِ ليڪچر ڏيندا هئا.
پاڻ پنهنجي آخري عمر ڪوشش ڪين ته سنڌ جي ڪلاسيڪل راڳ کي وري جيارجي سنڌ راڳ سيکارڻ ان کي صحيح نموني اظهار جو وسيلو بنائڻ لاءِ هڪ اڪيڊمي کولجي. پر سندن عمر وفا ڪين ڪئي، پاڻ پنهنجون حسرتون ارمان دل سانڍي هتان رمندا ر هيا.
کين سنڌ جي موجوده راڳ متعلق ڏاڍو فڪر هوندو هو چوندا هئا ته سنڌ مان راڳ ختم ٿي ويو آهي.

سندن چئي مطابق تہ حقيقي راڳ ڪلاسيڪل راڳ آهي، جيڪو خود هڪڙي سائنس آهي. جنهن ڪان هن دور جا فنڪار وانجهيل آهن. پاڻ هن دور جي ڳائڻن بابت چوندا هئا تہ هنن کي نہ ڳائڻ جو رياض ۽ نہ فن جي خبر آهي. هينئر ڪو بہ ڳائڻو تانون، پلٽا ۽ سرگم ڪو نہ ٿو پڙهي. هن وقت جي موسيقي پڳل دلي جا ٺڪاءَ آهن.

مطلب تہ پاڻ هڪڙي نہ تہ ٻئي پليٽ فارم تان پنهنجو حق ۽ سچ جو آواز بلند ڪندا رهيا ۽ ههڙي ڪاري ٻاٽ اونداهيءَ ۾ بہ مايوس ڪونہ ٿيا، پر جاڳ جي جوت جلائيندا هليا ويا.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. جي جوت جلائي ويا، ص-81
2. ساهتي پبليڪيشن، ص-59
3. ظفر عباسي: ”ڪو ڪو ماڻهو موتي داڻو“
4. هاري ڪاميٽي الاٽي تحريڪ، ص-27
5. جنسار، ص-8
6. سورن سندي سيج (شاگردن جي هلچل)، ص-3
7. منهنجو سفر، حصو پهريون
8. اسان جي آزادي جا اڳواڻ، ص-325-326
9. جنب گذاريم جن سين-2، ص-115
10. هاري ڪاميٽي الاٽي تحريڪ، ص-32
11. سورن سندي سيج (شاگردن جي هلچل)، ص-7
12. آءِ آءِ قاضي، ص-23
13. هاري ڪاميٽي الاٽي تحريڪ، ص-35
14. آءِ آءِ قاضي، ص-25-26
15. جنب گذاريم جن سين-2، ص-115-116
16. سورن سندي سيج (شاگردن جي هلچل)، ص-8
17. هاري ڪاميٽي الاٽي تحريڪ، ص-35
18. سورن سندي سيج، ص-47-48
19. هاري ڪاميٽي الاٽي تحريڪ، ص-36
20. ساڃيو
21. اسان جي آزاديءَ جا اڳواڻ، ص-291 302
22. جي جوت جلائي ويا، ص-15
23. ساڃيو، ص-84

24. آءِ آءِ قاضي، ص-29-30
25. ساڳيو ص-31
26. سنڌ ۾ بيچيني جا اسباب، ص-85
27. نبي بخش کوسو: ”قاضي فيض محمد هڪ مطالعو“
28. سنڌ ۾ بي چيني جا اسباب، ص-81-82
29. جي جوت جلائي ويا، ص-85
30. سنڌ جو سيد، ص-55
31. جي جوت جلائي ويا، ص-22
32. جنب گذاريم جن سين-2، ص-198
33. آءِ آءِ قاضي، ص-28
34. جنب گذاريم جن سين-2، ص-116
35. سورن سندي سيج (شاگردن جي هلچل)، ص-10
36. هي زمين ڪيئن سڌري (اڻ ڇپيل)
37. ”پاڪستان ڪجهه حقيقتون ڪجهه شڪايتون“، ص-3
38. ساڳيو
39. جنب گذاريم جن سين-2، ص-116
40. هاري ڪاميٽي ۾ الاٽي تحريڪ، ص-42-43
41. باباءِ سنڌ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، ص-30-31
42. ”قاضي فيض محمد- هڪ مطالعو“
43. جنب گذاريم جن سين-2، ص-116
44. چوند سياسي مضمون،
45. روبرو، ص-149

46. سنڌ جو سيد، ص-56
47. جنب گذاريم جن سين-2، ص-116-117
48. هن ڪنوينشن بابت ججهو مواد مون هٿ ڪيو آهي. هت ڊيگهه سبب نه ڏنو ويو آهي.
49. سنڌ جو سيد، ص-56
50. سنڌ □ بيچيني جا اسباب، ص-89
51. اهي ڏينهن اهي شينهن-3، ص-413
52. جنب گذاريم جن سين-2، ص-117
53. سورن سندي سيج (شاگردن جي هلچل)، ص-10-11
54. منهنجو سفر-4، ص-419 کان 437 تائين
55. اج پڙ چڪيم چاڪ، ص-295-296
56. منهنجو سفر-4، ص-441
57. جنب گذاريم جن سين-2، ص-117
58. منهنجو سفر-4، ص-442
59. سورن سندي سيج (شاگردن جي هلچل)، ص-11-12
60. منهنجو سفر-4، ص-446
61. سورن سندي سيج (شاگردن جي هلچل)، ص-12
62. ساڳيو
63. منهنجو سفر-4 ص-467
64. ساڳيو، ص-470
65. جنب گذاريم جن سين-2، ص-117
66. منهنجو سفر-4، ص-444
67. جي جوت جلائي ويا، ص-88
68. ساڳيو

69. هوندا سي حيات، ص-40 93
70. منهنجو سفر-4، ص-471-473
71. ساڳيو، ص-506-509
72. Welcome Address to Bashani
73. عالمي امن ڪانفرنس بابت سڄو مواد ”منهنجو سفر“-4 تان ورتل آهي.
74. هاري ڪاميٽي الاٽي تحريڪ، ص-43
75. منهنجو سفر-4، ص-487-493
76. هاري ڪاميٽي الاٽي تحريڪ، ص-43
77. ساڳيو، ص-64-65
78. منهنجو سفر-4، ص-496-500
79. سورن سندي سيج (شاگردن جي هلچل) ص-14-15
80. منهنجو سفر-5، ص-502-504
81. هاري ڪاميٽي الاٽي تحريڪ، ص-75-76
82. منهنجو سفر-4، ص-487-493
83. هاري ڪاميٽي الاٽي تحريڪ، ص-80
84. جنب گذاريم جن سين-2، ص-118
85. سورن سندي سيج،(شاگردن جي هلچل)، ص-16 17
86. هيءَ زمين ڪيئن سڌري، (اٽ چيپل)
87. پاڪستان ڪجهه حقيقتون- ڪجهه شڪايتون، ص-4
88. روبرو، ص-94
89. منهنجو سفر، ص-565

90. عوام ۽ بنيادي جمهوريتن جي ميمبرن کي اپيل، ص-3-8
91. ليڊران ڪرام، ص-20
92. منهنجو سفر-5، 595-596
93. سورن سندي سيج، (شاگردن جي هلچل)، ص-17
94. منهنجو سفر-5، ص-591-592
95. ساڳيو، ص-564-565
96. روزانه عبرت حيدرآباد، 22 سيپٽمبر 1969ع
97. ساڳيو، 7 آڪٽوبر 1969ع
98. ساڳيو، 14 آڪٽوبر 1969ع
99. ساڳيو، 16 سيپٽمبر 1969ع
100. سنڌ جي سياست، ص-168
101. منهنجو سفر-5، ص-580
102. سنڌ جي سياست، ص-168-169
103. صبح سنڌ، هفتيوار ڪراچي، 12 جولاءِ 1970ع
104. منهنجو سفر-5، ص-609-613
105. هاري ڪاميٽي ۽ الاٽي تحريڪ، ص-51
106. منهنجو سفر-5، ص-587
107. هاري ڪاميٽي ۽ الاٽي تحريڪ، ص-51-53
108. ٽماهي مهراڻ، حيدرآباد، 2-1962ع، مهاڙي
109. موت جي پاڇي هيٺان، ص-39
110. مڙيا مٽي مڇ، ص-22

111. ساڳيو، ص-22
112. موت جي پاڇي هيٺان، ص-39
113. سورن سندي سيج، (شاگردن جي هلچل)، ص-20-21
114. منهنجو سفر-5، ص-566-567
115. ساڳيو
116. ساڳيو
117. مڙيا متي مچ، ص-31
118. ساڳيو، ص-32
119. ساڳيو، ص-33
120. موت جي پاڇي هيٺان، ص-39
121. سورن سندي سيج، (شاگردن جي هلچل)، ص-27
122. ساڳيو، ص-28-29
123. منهنجو سفر-5، ص-591-594
124. Note on Language to President Bhutto
125. ملير ڊائجيسٽ، آگسٽ 1972، ص-20
126. منهنجو سفر-5، ص-591-592
127. ساڳيو، ص-595-596
128. ساڳيو، ص-615 کان 805

ماخذات

قاضي فيض محمد جا ڪتاب

1. سورن سندي سيج، نواب شاهه، 1970ع

2. ڀاويهه سو ڀاويهه ع، حيدرآباد، 1979ع
3. جنسار، حيدرآباد، 1980ع
4. دردن سندو داستان-1، نواب شاهه، 1980ع
5. دردن سندو داستان-2، نواب شاهه، 1982ع
6. علامه آءِ آءِ قاضي، حيدرآباد، 1981ع
7. هاري ڪاميٽي الاتي تحريڪ، حيدرآباد، 1984ع
8. Latiefi Sind in Search of Truth, Nawabshah, 1979
9. منهنجو سفر (اڻ ڇپيل)
10. اڻ ڇاڻ، (اڻ ڇپيل)

قاضي فيض محمد جون ڇپيون لکڻيون

1. فطرت کي جيئن مون ڏٺو، (مضمون) سڪرنڊ، 1979ع
2. ڪرمن سندي دلڙي، (ڪتابچو) نواب شاهه
3. سنڌين لاءِ پيغام، (مضمون)، جي جوت جلائي ويا، حيدرآباد، 1981ع
4. راولپنڊي ٻولي ڪانفرنس، (تقرير)، ماهوار ملير ڊائجيسٽ، ڪراچي، آگسٽ 1972ع
5. چنڊڇاڻ، (مضمون)، هفتيوار صبح سنڌ ڪراچي، 9 آگسٽ 1970ع
6. اسلام ڪجهه حقيقتون- ڪجهه شڪايتون، (مضمون)، هفتيوار صبح سنڌ ڪراچي، 1970ع
7. پاڪستان ڪجهه حقيقتون- ڪجهه شڪايتون، (مضمون)، هفتيوار صبح سنڌ ڪراچي، 14 آگسٽ 1970ع

8. يونٽ ڪونه ٽٽو آهي، (مضمون)، هفتيوار صبح سنڌ ڪراچي، 14 آگسٽ 1970ع
9. مون وٽ سودو سچ جو، (انٽرويو)، ساهتي پبليڪيشن، ’رڪيل لڙڪ‘ ڪنڊيارو، 1980ع
10. قاضي فيض محمد جو سنڌ الاجي ڪي ڏنل انٽرويو، (ڪيسٽ)
11. شيخ عبدالمجيد سنڌي، (مضمون)، ماهوار پارس، مئي ۽ جون 1984ع
12. عوام ۽ بنيادي جمهوريتن جي ميمبرن ڪي اپيل، نواب شاهه
13. هيءَ زمين ڪيئن سڌري، (مضمون) اڻ ڇپيل
14. نند ۽ سجاڳي (مضمون)، اڻ ڇپيل
15. ايل ايم سي ڄامشورو ۾ سال 1981ع ۾ ڪتابن جي نمائش وقت ڪيل تقرير، (انگريزي) اڻ ڇپيل
16. هڪ نامعلوم هنڌ ۽ تاريخ تي ڪيل تقرير (انگريزي) اڻ ڇپيل
17. محمد علي ايم اين اي ڏانهن 3 جون 1966ع تي لکيل خط
18. هڪ اعلى اڳواڻ جو موت، (مضمون) هوندا سي حيات، حيدرآباد، 1978ع
19. Welcome Address to Bashani on Nov: 1957
20. A note on Language to President Bhutto

قاضي فيض محمد ڏانهن آيل خط

1. علامه آءِ آءِ قاضي جا خط، (چپيل)، سورن سندي سيج
2. شيخ مجيب الرحمان جا 8 خط (اڻ چپيل)
3. قمر الزمان (عوامي ليگ) جا 9 خط (اڻ چپيل)
4. شمس الحق (عوامي ليگ) جا خط (اڻ چپيل)
5. ذوالفقار علي ڀٽو جا خط (اڻ چپيل)
6. ممتاز علي ڀٽو جا خط (اڻ چپيل)
7. جي ايم سيد جا خط (اڻ چپيل)
8. مختلف سياستدانن جا خط (اڻ چپيل)

قاضي فيض محمد تي لکيل مضمون مقالا

1. جي ايم سيد، ”جنب گذاريم جن سين-2“ حيدرآباد، 1967ع
2. ظفر عباسي، روزانه هلال پاڪستان ڪراچي، 5 ڊسمبر 1982ع
3. نبي بخش کوسو، روزانه هلال پاڪستان ڪراچي، 15 آڪٽوبر 1982ع
4. پير علي محمد راشدي، روزانه جنگ ڪراچي، 20 آڪٽوبر 1982ع
5. ناز سنائي، ماءُ ڪاهوڙي هليا“ حيدرآباد، 1984ع
6. صوفي غلام مصطفى، روزانه آفتاب حيدرآباد

7. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ٽماهي مهراڻ، 4-1984ع

ٻيا مددي ڪتاب

1. جي الانا، اسان جي آزاديءَ جا اڳواڻ، ڪراچي، 1980ع
2. مير امداد علي، سنڌ جي سياست، حيدرآباد، 1970ع
3. علي محمد راشدي، اهي ڏينهن اهي شينهن-3، حيدرآباد، 1981ع
4. منصور سارنگ (مرتب)، جي جوت جلائي ويا، حيدرآباد، 1981ع
5. خان محمد پنهور (مرتب)، هوندا سي حيات، حيدرآباد، 1978ع
6. محمد امين کوسو، سنڌ جو سيد، نواب شاهه، 1969ع
7. رياض بٽالوي (مرتب) ليڊران ڪرام، لاهور، 1970ع
8. محمود شام (مرتب)، روبرو، ڪراچي، 1970ع
9. جي ايم سيد، جنب گذاريم جن سين-2، حيدرآباد، 1967ع
10. جي ايم سيد، چونڊ سياسي مضمون، ڪراچي، 1975ع
11. جي ايم سيد، اڄ پڻ چڪيم چاڪ، حيدرآباد، 1977ع
12. جي ايم سيد، ڪجهه خط، حيدرآباد، 1985ع

13. رک سنڌي، باباءِ سنڌ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، حيدرآباد، 1984ع
14. رسول بخش پليجو، مڙيا مٿي مچ، ڪراچي، 1983ع
15. غلام محمد لغاري، موت جي پاڇي هيٺان، (مضمون) ماهوار سچ ڊائجيسٽ، ميرپورخاص مارچ، اپريل 1970ع
16. ٽماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 2-1962ع
17. روزانه عبرت حيدرآباد، سپٽمبر آڪٽوبر 1969ع جا مختلف پرچا
18. محمد موسی ڀٽو، سنڌ بي چيني جا اسباب، حيدرآباد، 1975ع
19. ناز سنائي، ماءُ ڪاهوڙي هليا، حيدرآباد، 1984ع
20. حيدر بخش جتوئي، هاري انقلاب، حيدرآباد، 1985ع